Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

אירנה (אירקה) מוניס-אס

רציתי לחיות

יומנה של אירקה

רציתי לחיות - יומנה של אירקה / אירנה (אירקה) מוניס־חס

ד״ר אירנה מוניס-חס

IRENE MONIES-CHASS M.D.

PII Redacted

אירנה (אירקה) מוניס־חס

רציתי לחיות

יומנה של אירקה

"יד ושם" - רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
הספר ראה אור בסיוע הקרן לתמיכה בספרי זיכרונות של ניצולי שואה,
וקרן עמו"ס - לשכת נשיא המדינה.
התכנים, הנתונים והעריכה הם על אחריותה של המחברת.

תודות לאלה שתרמו רבות להוצאת הספר:
פנינה יגרמן, ליאת לכטר, שלמה גליקסמן
Thanks for the Generous Contribution to My Australian Friends:
Mrs Maya Carp from Melbourne, and Family Frocht from Sydney

הצילום על גבי העטיפה: חנה רוזנטל

מסת"ב ISBN 965-7014-43-3

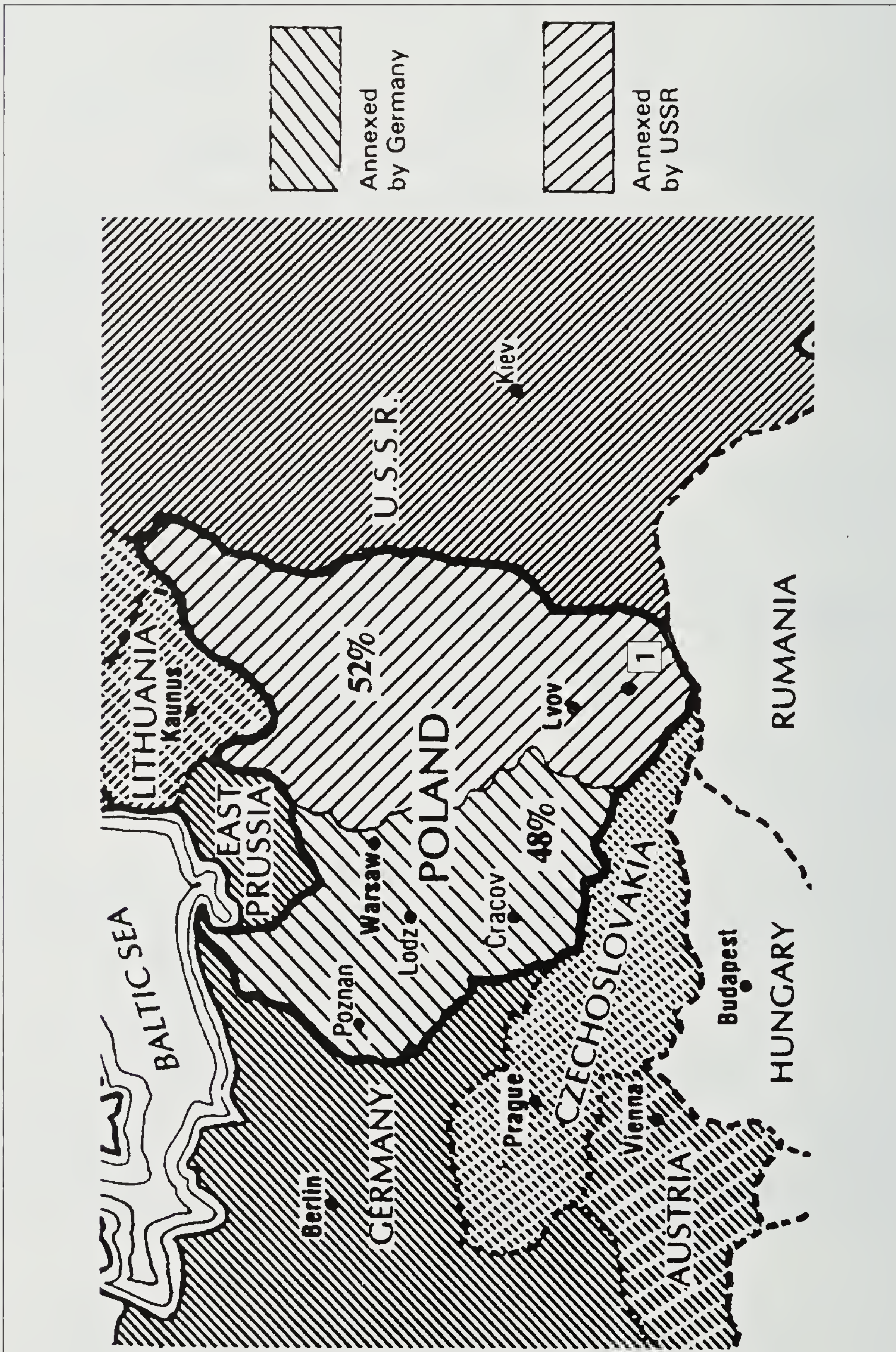
הפקה: "מערכת" קיבוץ דליה

נדפס בישראל, תשס"א, 2000
לוחות והדפסה: סדר־צלם, ת"א

דפים אלה מוקדשים
לזכר אבי **יצחק** ואחותי **סטפצ׳ה** שנִספו,
ולזכרה של אִמי **סבינה** ששרדה
ואשר בזכות תבונתה ניצלתי
והודות לנחישותה הגעתי לאן שהגעתי

תוכן העניינים

פולין לאחר חלוקתה
בין גרמניה וברית המועצות - 1939

1. מיקום העיירה יזיז'ניה

פולין - האזור בו גדלתי

מזרחה מנהר זברוץ (ZBRUC) - ברית המועצות. דרומה -רומניה

1 JEZIERZANY (יזיז'ניה) עיר מגוריי

2 GLEMBOCIEK (גלמבוצ'ק) מקום המסתור שלנו אצל משפחת טומצ'ישין

BORSCEV (בורשצ'וב) העיר בה היה ביה"ס התיכון בו למדתי

TLUSTE (כעת TOLSTOJE) העיר בה שהיתי בגיטו

לבוב וסביבתה

מבוא

בספר 'רציתי לחיות', מובא סיפורה של אירנה מוניס-חס, שילדותה עברה עליה בעיירה יזיז'ניה, שבפלך טרנופול, בדרום מזרח פולין. עם פלישת הגרמנים ב־1941 וכיבוש האזור שבו חיו אירנה ובני משפחתה - התנפצה האידיליה היפה של ימי ילדותה לרסיסים, והיא וכל משפחתה, יחד עם כל יהודי העיירה, נחשפו לזוועות משטר הכיבוש הנאצי ועושי דברו, ההונגרים והאוקראינים.

לספר שלושה חלקים: החלק הראשון הוא יומנה של אירקה, שאותו ניהלה מ־16.12.1942 ועד 15.9.1943, והוא נכתב ברובו במקום מחבואה הראשון, בעליית הגג שבביתו של זבירק, האיכר הפולני, שם הסתתרה במשך כחמישה שבועות יחד עם דודתה ובן דודה, וחלקו נכתב בעליית הגג שבבית המשפחה ביזיז'ניה, שגם בה מצאה המשפחה מסתור מפני האוקראינים והגרמנים. רק בחלוף כשמונה חודשים לאחר ה"ישועה", עם בוא הרוסים באפריל, 1944, חוזרת אירנה לכתוב מחדש ביומנה בהיותה בסקלה פודולסקה במאי, 1944. החזרה לעיירה היתה עצובה, ואירקה כותבת ביומנה: "...אבל מי יוכל בעצם לקבל את פנינו? הלא איבדנו את כולם".

למרות האסון הכבד, היגון והייאוש העוטפים אותה, היא מנסה להיאחז בחיים ובתאריך 22.5.1944 היא כותבת: "אני מסתכלת בחלון ורואה ענף ירוק המרחף באוויר ופוגע בשִמשה. זהו אירוע פעוט ללא כל חשיבות. למרות שהענף הועף על ידי הרוח הקרה והקודרת, הוא מוכיח לי, שהנני נמצאת באביב ומחר יהיה טוב יותר".

חלקו השני של הספר הוא **עדותה האישית** של ד"ר אירנה מוניס־חס, שניתנה ב"יד ושם" בשנת 1966, ושולבו בה קטעים מעבודת "שורשים" שכתב נכדה, **רן מטות**, בשנת 1995. באותה שנה ועֶקב אותן נסיבות של הצורך לספר לנכדה על אותם ימים, הֵפרה אירקה לראשונה את שתיקתה.

בחלק השלישי - **סגירת מעגל** - מסבירה ד"ר מוניס-חס, מדוע החליטה לתרגם את יומנה מפולנית לעברית, וכיצד שלט בה בכל אותם ימי זוועה אפֵלים, הדַחַף החזק לשרוד, להינצל, לחיות, וכיצד חלמה ללמוד מקצוע ולהקים משפחה. היא אכן זכתה להגשים את כל חלומותיהָ, הלכה למעשה, והיא רואה בכך את נקמתה־נקמתנו וניצחונה־ניצחוננו האמיתי על הצורֵר הנאצי. כל הקורא את דפי היומן, יומן שכתבה נערה בת חמש־עשרה, שש־עשרה, אינו יכול שלא להתרשם עמוקות מיכולת הביטוי, עושר העולם הפנימי והדימיון חסר הגבולות, הבאים לביטוי בכתיבתה של אירנה, כנערה צעירה. וכן, מהניגודים שבין רגשות הפחד, ההשפלה והדיכאון, לבין האמונה העזה בחיים וההיצמדות אליהם - למרות הכל! הניגודים שבין מציאות קשה של חושך מוחלט במחבוא, לבין היכולת גם בתנאים קשים אלה להתפעל מיפי הטבע בחילופי עונותיו, להרהר הרהורים פילוסופיים על טבעו של עולם ובוראו, לכתוב שירים ("מִלְּחֶם ספוג בפואטיקה") ולהגיע למסקנה, שאולי להבין הכל פירושו לסלוח על הכל, אבל בשום פנים ואופן אי אפשר להבין היכן היה אלוהים, כשצדיקיו ומאמיניו נלקחו ראשונים אל מותם. לנוכח תיאורי הזוועה והמוות, כותבת אירקה ביומנה: "ובציון הכחילו השמים", כעין הֵד לשורה המפורסמת של ח.נ. ביאליק בשירו "בְּעִיר הַהֲרֵיגָה": "הַשֶּׁמֶשׁ זָרְחָה, הַשִּׁיטָה פָּרְחָה, וְהַשּׁוֹחֵט שָׁחַט".

נכדה, **רן מטות**, דור שלישי לשואה, מצטט מתוך "עוף החול", ספרו של שמואל פיזר: "אלה שהוכנסו לתאי הגזים בטרבלינקה, במיידאנק ובאושוויץ הספיקו עוד לפני שנחנקו לשרוט על הקירות בציפורניהם את המילים: 'אל תשכחו לעולם!'". והוא מוסיף: "ואני לא אשכח לעולם!".

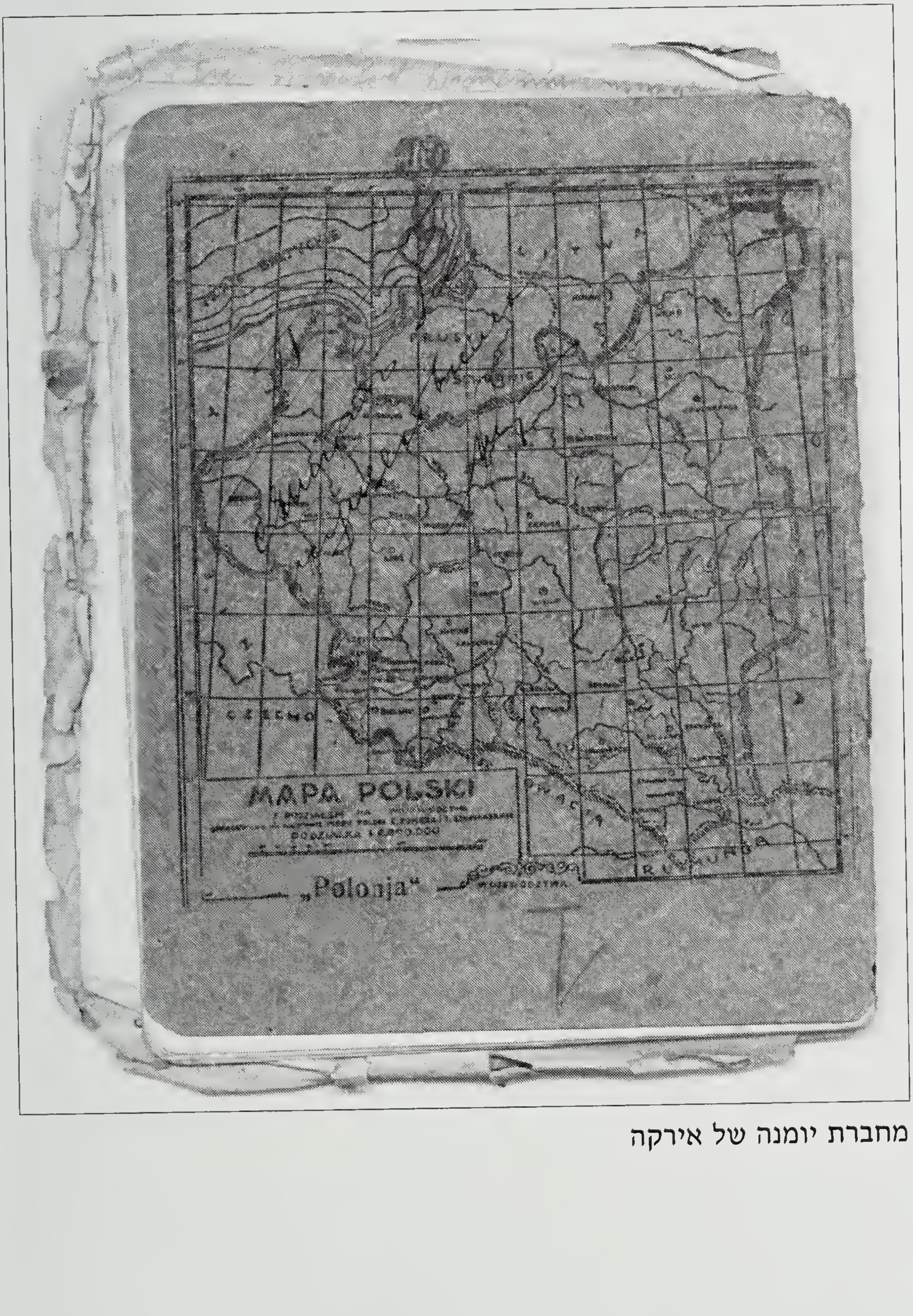
ד"ר אירנה מוניס־חס היתה רופאה מרדימה בכירה בבית החולים רמב"ם שבחיפה, ונשיאה של איגוד המרדימים הארצי, מורה ופרופ' להרדמה בבית הספר לרפואה ע"י הטכניון.

יֵשׁ רֵיחַ פְּרִי נִרְקָב לְאֵלֶּה הַיָּמִים,
כִּבְדֵי דִּמְעָה וַעֲטוּפֵי שַׁלֶּכֶת,
מֵאֲחוֹרֵי עָבִים חוֹלֵי־גְּשָׁמִים
קָפְאָה בְּקוֹר־יֵאוּשׁ הַיָּד הַמְּבָרֶכֶת.

וְרוּחַ מָרְעִידָה דַּלְתוֹת הַזִּכָּרוֹן,
פּוֹתַחַת וְסוֹגְרָה אֶת עִזְבוֹנוֹת הַתֹּהוּ,
וְאֶל בְּתוּלֵי־הַנְּיָר נִמְשָׁךְ הָעִפָּרוֹן
לִכְתּוֹב תְּפִלַּת־שִׁכְחָה, שֶׁלֹּא תָּבִיא מַרְגּוֹעַ.

יֵשׁ חֲלוֹמוֹת־דְּמָמָה בְּאֵלֶּה הַלֵּילוֹת,
סוּמִים כְּוָלַד חַיָּה נִדּוֹן לְמַאֲכֶלֶת,
וּבַבְּקָרִים עַל פֶּצַע חֲשֵׁכָה
תּוֹלַעַת־אוֹר לַחָה זוֹחֶלֶת.

לאה גולדברג
(מתוך: טבעות עשן)

מחברת יומנה של אירקה

עבורנו כל יום
הוא נצח נצחים

[יומן]

יום רביעי, 16.12.42

לא ברור לי מדוע החלטתי לכתוב יומן ומסופקת אני אם אוכל להמשיך לכתוב או שאהיה מעוניינת להמשיך, אבל היום מאורעות מתרחשים ללא סיבה.

כבר כתבתי בעבר על קורות חיי והיום בקוראי את הדברים, אני נדהמת מדברי ההבל שהעליתי על הנייר. הייתי רוצה להתרכז רק בדברים אשר מונחים עמוק בתוכי, אבל כבר מההתחלה יש לי חשש שזה לא יהיה קל.

במידה ובאמת הייתי רוצה להוציא החוצה את כל הדברים שבתוכי, את המחשבות וההרגשות שאי אפשר לתארן במילים (וכעת אני מעט חושבת והרבה מרגישה), הייתי חייבת את זה לעצמי, לספר בקול רם את מחשבותיי ותת־מחשבותיי שעולות במוחי בלילה, בזמן שאני מתהפכת מצד לצד, אחרי שהתעייפתי מלנוח על צד אחד בלבד. הרבה מחשבות עולות במוחי בזמן שטיפת כלים או כל פעולה אחרת שאני מבצעת. גם אם הייתי מצליחה לרשום מחשבות אלו, זה לא היה נותן ביטוי הולם לסערת רוחי. נשאלת השאלה: האם הלשון המהירה ביותר יכולה לעקוב אחרי המחשבות במהירות הדרושה? והאם ההאזנה, אפילו של החבר הטוב ביותר לא היתה משנה את מהלך המחשבה? בסך הכל, מה שנשאר בזיכרון הוא חלום בלהות שנראה מוגזם.

אך האם באמת הייתי יכולה לשפוך מתוכי כל מה שכואב ומציק לי? זהו הלב הכואב (האם זה הלב?) והכובד, העצב והמועקה. רק אם אפשר היה לפרק את הלב לחלקים זעירים כמו נימים, להניחם מתחת לזכוכית מגדלת ולאפשר להם לדבר ולדווח, אולי זה היה דיווח נאמן לחוויות שחוויתי.

הימים שלי ספוגים בריח של שמן בישול, והלילות זהים לימים כי אני ישנה בבגדים.

אמר אחד הפילוסופים כי יכולים לְקַשֵּׁר את היום עם הלילה, כל שכן את הפילוסופיה המסובכת עם ההיגיון הישר, שבן אדם הוא חלש וכל משב רוח יכול להפוך אותו לאבק. אינני פוסלת רעיון זה, אבל אם אנחנו מסוגלים לשאת היום את כל הזוועות ולא להישבר, ויש כוח שיכול להרוס כל כך הרבה ובכל זאת אנחנו ממשיכים להתקיים... המסקנה היא, שהרעיון ההוא אינו עומד במבחן המציאות של עכשיו. נוכחתי בכל זאת מספר רב של פעמים, כשהמציאות הנוכחית הוכיחה שלעתים מאורעות זניחים כמו קריצת עין, גיהוק או עיטוש קבעו גורלות של מִספר גדול של בני אדם. לפיכך, ייתכן שאותם הפילוסופים צדקו בהנחות שלהם.

למעשה, בחרתי ביום הלא מתאים להתחלת היומן. אינני יודעת, אם רק אני או גם אחרים הדומים לי, עוברים את הימים כמו בחלום.

אני שומעת מנגינות שלא שמעתי מעולם ופזמונים ושירים. אני עייפה, רוצה לישון ורואה ערפל האופף אותי. הייתי רוצה לבכות או לדבר עם מכר נעים אבל אין לי פה נפש חיה, אני רחוקה מאנשים. האם קיים עבורי עוד ייעוד? האם אחיה? ולשם למה? זאת היא השאלה שאני שואלת את עצמי יותר ויותר. זה לא נכון שהכל נמאס לי, זה גם לא נכון שהייתי רוצה להיעלם וליהפך לכלום, לנכס העבר. לא, מאה פעמים לא. בתת ההכרה אני נדבקת בכל דבר שנודף ממנו משב רוח חיים, שמחה ושגרת חיים שקטים ואושר.

אני מדפדפת בשבועון של ורשה ואני נהנית לראות את התמונות. אני מרגישה עצמי כמו פרא אדם על אי בודד, מרוחק, שבמקרה נפלו לידיו תמונות מהעולם התרבותי.

יום חמישי, 17.12.42
בעצם הייתי צריכה כרגע לתקן גרביים, או להדיח כלים, אבל אני מעדיפה לכתוב.

יום שישי, 18.12.42
לא כתבתי אתמול, כי הייתי צריכה לסדר מספר דברים בבית. ד"ר גרסטנבליט, שיצא מהמחבוא במרתף (שם שכב שמונה שבועות מרגע גירושו) וכעת נמצא אצל ד"ר רוזנשטוק, קיבל בערב התקף של כיס המרה. האנחות שלו לא תרמו לי להמשיך לכתוב. הוא קיבל רישיון להתיישב באחד הכפרים הסמוכים. לאחר ארוחת הערב עבר לו ההתקף, וד"ר רוזנשטוק שחזר מבלשקובצה (אלו היו היהודים היחידים שנשארו בתוך העיר), הביא עִמו ידיעה שהמליציה המקומית קיבלה הוראה להתייצב ב־4:00 לפנות בוקר בבורשצ'וב. כולם פחדו שמשהו מתרחש (אקציה למחר). שלחו אפילו שליח להזהיר את כולם. אנחנו התמלאנו בחששות ופחד. ד"ר רוזנשטוק ליווה את אשתו ואת בנו יוז'ו ללון בחוץ, ואחר כך גם הוא נעלם. ד"ר גרסטנבליט הפסיק ליילל, התיישב על הספה ועיניו שהשתקפו מבעד למשקפיו, התרוצצו הלוך וחזור בפחד. נשארנו (אבא, אמא ואני) ודודים (דודה, דוד ושני הבנים) ובלוך (גבר שאיבד את כל יקיריו ואת כל רכושו ונאסף על־ידי הרופא) וד"ר גרסטנבליט והתחלנו להתכונן לברוח במקרה הצורך. פתחנו את הבונקר והחלטנו לבלות את הלילה מלובשים (דבר שקורה כמעט מידי יום ביומו).
אני חושבת, שאפילו אם נגיע לעתיד טוב יותר אין זה שווה טִרחה כה מרובה, אך אני מעדיפה אמצעי זהירות אלה מלשכב אצל האיכר בתוך המרתף. שמונה שבועות זה לא יום אחד. לשכב בלי הפסקה בחושך, בלי אוויר, בחוסר מעשה ובלי קרן אור. ואיך אפשר לשכב עם כל המחשבות, כל הצרות וכל הטרגדיות שעוברות במוחך? לאן זה מוביל... שכבנו ויצאנו. ומה הלאה? מה עכשיו? סוף... סוף... סוף...
אולי יש מוצא אחד: להחליף זהות. לזה צריך מַרְאֶה מתאים, הרבה כסף ועוד יותר מזל. אבל אין לי מַרְאֶה ארי.
היום קיבלתי שלושה מכתבים. אחד מרוז'ה: מלא פחד וללא תקווה.

מכתב שני מקיזו: מלא רוגז, טרוניות ורמזים בלתי ברורים ומכתב שלישי מציפקה: שתוכנו בנלי.
אני מתביישת להודות, שבמכתב של ציפקה היתה דרישת שלום מ״י. אני כתבתי לו גלויה, אבל למה הוא לא עונה? אולי עשיתי שטות, אבל אני באמת מעונינת לדעת למה!

יום שבת, 19.12.42
איני יודעת היום על מה לכתוב. האם על סיפורים ישנים, או דברים אקטואליים, או על כך שאני מתכוננת היום ללכת לבקר אצל רוזה ש׳, דבר שמעסיק אותי יותר, כרגע. המצב מתחיל להיות מסוכן מיום ליום. בעצם זהו הסוף. התחנה האחרונה לפני בלזץ, זוהי בדיחה שחורה. ה״שמנת״ מצ׳ורטקוב (דהיינו, היהודים בעלי הקשרים והכסף שגזלו) התייצבו עבור שוחד רב למשלוח ל״לאגר״. מה יקרה ליתר שנשארו? כנראה בונים מחנה בטרנופול לחמשת אלפים נשים, מחנה בצ׳ורטקוב לגברים וגטו סגור עם טלאים צהובים על הבגדים. זוהי התמונה לשנה החדשה ומה היא תביא בעקבותיה?
יש שמועה, שבעולם החופשי מתקיימות מחאות נגד ההרג ההמוני, מגוחך לשמוע זאת.
זה נראה כמו מחאות של חבר מהאגודה ״תנו לחיות לחיות״, הנאנח על סוס שהתפגר, אבל גורלו של הסוס יותר טוב, כי אפילו מזעיקים משטרה, ובעל החיה משלם קנס על התאכזרות לחיה ולומד לקח לפעם הבאה.
ומה קורה אצלנו? מישהו מסתיר ״חיה מחוסרת אונים״ (כמובן בשביל כסף). מישהו מהשכנים רואה ומוסר לשלטונות (מרוגז, מקנאה או מטפשות ואולי מסיבות אנטישמיות) והמשטרה באה ומוציאה להורג את המתחבאים ולעתים גם את המחביאים.
העולם הוא רחב וארוך, אין בו מקום בשבילנו. לעתים המחביאים, לאחר שגוזלים את הכל, מגרשים את היהודים, החוצה ולךְ לךָ... לאן? לגטו? או להרים ידיים ולהיכנע? אני לא יכולה יותר להתווכח עם אלה, שקונים מאתנו את המעט שנשאר, עם אלה שעוד חייבים משהו. ואולי לא קיים אף אחד מאלה שחייבים לנו, אין עוד בגדים

למכור, אין לנו כבר כוח לישון בבגדים מלוכלכים (או לעבור לילות תוך נדודי שינה) ולברוח דרך חלונות, לרעוב, להתחבא, לקבל מכות, לעבוד על קיבה ריקה.
אני נכנעת, אין לי אף אחד, אינני רוצה להמשיך.
אבל איש לא מוותר, הרצון לחיות, חזק מכל ונותן כוח לעבור השפלות, סבל ואיבוד בני משפחה היקרים ביותר. רוזה ששכלה את אמה ואחותה - בכל זאת ממשיכה בחיים, ובני משפחתה שילמו סכומים ניכרים על מנת שלא יגורשו ממקום מגוריהם, ויוכלו לחיות באשליה, שזהו מצב של ביטחון מסוים, למרות שבעצם, כל התעודות מאבדות את ערכן. האם זהו גם הגורל של התעודות שלנו? טוב שאחותי, סטפקה, עזבה את הבית. אולי לפחות היא תישאר בחיים.

יום שבת, 26.12.42
באמת אין לי עכשיו התחייבויות. האם זה כל כך קשה להתפנות למספר דקות ולקשקש קצת שטויות? בעצם הייתי מעדיפה לשבת אצל בטרנצ'וקובה ולשחק עם בנה. בדרך כלל אני מבלה את זמני בצורה מגוונת. אני משחקת עם הממזר של חנקה ומתרברבת בפני בני דודיי (ביום שני היה מאבק רציני), כותבת מכתבים, קוראת ספרים שאני שואלת אצל מנהל בית הספר (ס.ו.). למרות שבאופיי הנני קנאית ובדרך כלל לא מרוצה ממצבי ויש לציין שמצבנו איננו מזהיר, אינני מקנאה בשכנתנו הגויה גברת בטרנצ'וקובה. זוהי אישה בת 22 עם תינוק בן שנה וחצי שחיה מיום ליום, ללא מטרה בחיים. כמובן, שאין היא מפחדת או חוששת מהעתיד ומאושרת בחלקה. כל היום היא מסתובבת בין הסירים ובמידה שחותנתה נמצאת בבית, היא יושבת מול חלונה וסורגת. תמיד יש לה עודף זמן, היא שלווה ושמחה לכל מי שבא לשוחח עמה. בדרך כלל היא לבד בבית עם הילד (כי החותנת מתרוצצת כל הזמן באיזשהו מקום והבעל עובד בדואר). נדמה לי, שהיא כבר הגיעה למסקנה שחיי נישואין משמעותם אינה ללקק דבש והמציאות אינה נראית כמו בחלום נעורים, שהצטייר לה לאחר ערב בילוי עם "אהוב", או דימיון שווא, שמתארות לעצמן שתי בנות טיפש־עשרה שמטיילות יד ביד. אולי אין היא מאושרת,

אבל היא גאה בבעלה (מעמד - מנהל דואר) אוהבת את תינוקה ומצפה לילד שני, כך שחייה נראים מסודרים. איזה מצב עלוב. אין לה שום יומרות, רק פעם העירה: "לפעמים אני חושבת לשם מה מיהרתי להתחתן..." אבל, בעצם, מה היתה הברירה האחרת שלה? האם לא אותו דבר, או מה שגרוע מזה. גורל הנשים כאן הוא קשה, ולפעמים אני חושבת על זה על אף העובדה, שכעת בעיות אלה לא מהוות את הפרק המכריע בחיי. אילולא המצב בו אנו נמצאים, הייתי עכשיו לפני בחינות בגרות! אבל האם בגרות נותנת עצמאות לאישה? פעם (לפני שנה) חשבתי, שעצמאות פירושה עצמאות כלכלית. עכשיו לא שיניתי את דעתי, אבל סבורני שלשלמות דרושה מטרה בחיים ותוכן ועניין בתעסוקה. אין צורך לבלות את החיים בבילויים, בתיאטרון, בקולנוע, בטיולים וגם לא בנסיעות. גם אין טעם לבלות את הזמן בציפייה לחברות או לבעל. אין ברצוני למלא את זמני בצורה זו. חלומי הוא להיות עצמאית, ולא לבלות כל הבוקר בין הסירים ואחר הצהריים ברכילויות ולא להיות עוזרת בבית עם ילדים. אינני רוצה להיות כמו גברת גרסטנבליט, שרוחצת את רגליו של בעלה ומלטפת את ראשו בעת שהוא נאנח מכאבים עקב התקפת כיס המרה. אינני פוסלת התנהגות זו, אבל אינני רוצה שזה יהיה תוכן חיי. הנני מוכנה לתרום לחיי בית ומשפחה אפילו יותר "ממנו" אבל לא באופן מוחלט. האם אין זה טפשי שאני מסוגלת להתעסק עם בעיות אלה שכרגע אינן על הפרק? מוות והרס בסביבה - אך אולי יש תקווה?

לא, זה בלתי מציאותי, מעשייה מסיפורי ילדים.

אך אם בכל זאת... אז אנסה לגייס שאריות ופירורים של כוחות וסבלנות, אלך ללמוד באוניברסיטה, אולי אהיה רופאה? האם זה מה שהעתיד צופן בחובו עבורי? האם בכלל אפשר להאמין שקיים גורל שמצפה לנו מראש? חושבני שלא.

עוד לפני שנתיים כתבתי בשיר: "הכל ריקנות, כל המאורעות תלויים ברגע של מקריות, והיא קובעת את ההצלחות והכשלונות". מה שכתבתי כעת מחזק את מה שחשבתי אז. לא הייתי רוצה שהצדק יהיה עִמדי, כי אם זה נכון, אנחנו אבודים.

יום שני, 28.12.42

עברו יומיים, יום ראשון ויום שני. ימים דומים כמו חרוזים בשרשרת של תפילה, כמו הבועות הצבעוניות הפורחות בעת ניפוח סבון. ימים בהירים, שקופים, זורחים, קצרים, כשקרני השמש מחזירות את בוהקן באוויר הקר.

ימי חורף מלאי שמש, השלג מסנוור בלובנו וזוהרו, המרזב מבריק מרחוק וכן גם עיני האנשים שסביבי, גם עולמי... זוהר. עולמי מכיל שתי פיסות שמים, האחת מהחצר אשר אפשר להציץ אליה מחלוני, והשנייה מצד הכביש שאפשר לראותה מחלון חדרה של אשת הרופא. יום ראשון, הרבה אנשים, נערות לבושות פרוות של כבש ומטפחות צבעוניות על הראש, המון המון צבע והרבה צעיפים ומספר רב של פרוות רקומות בצבעים מרהיבים. הנערים בכובעים מפרוות איל, מותניות עם צווארון פרווה שכמעט כולם לובשים עכשיו כמותן. יש גם מספר מעילים עם כפתורים מבריקים בצבע זהב על החזה.

אמי, מתקנת עכשיו חולצות ותרזה דואגת לצעיף שלה, הרופא מתקן את התסרוקת לפני הראי ומדבר על החיים, איך הוא וגיסו נהנו מבילויים בעבר. הוא פשוט מעכל היום מה שפעם בלע. בעיניו משתקפת תשוקה עזה לחיים, ורצון חזק לממש עוד מאוויים בעתיד. "הייתי רוצה לחיות לפחות עוד מספר שנים..." הוא הולך וחוזר על אותו משפט. "כן, כל כך הייתי רוצה..." אומר ונאנח ומתקן את התסרוקת. אני רואה במדויק איך הקמט בפניו מתנועע כמו גל בים ומתגלגל מצד אחד לצִדו השני של מצחו. קשה להשלים עם כך, שכל החיים הטובים שהיו, אינם עוד. אני נזכרת בד"ר קלאר (הגיס של ד"ר רוזנשטוק) שסיפר, איך הוא טייל בעבר עם איזו רקדנית. איזה סיפור! והמטיילים מאתמול, יום ראשון, שלא היתה דאגה בעיניהם, הם היו ללא משא כבד על כתפיהם, ומחשבותיהם היו חופשיות מעצב, מכאב ומדיכאון. ואני נמצאת במרחק של צעד אחד מהם, כל כך קרובה גם בגיל ויש לי רק רצון עז לשרוד וכבר שכחתי איך מרגישים רגע של רגיעה.

נראה לי שאף פעם, אפילו כשכל זה יהיה כבר מאחורינו, לא נהיה מסוגלים ליהנות מחיים מלאים רגילים ולהיות שוב מאושרים.

יום רביעי, 29.12.42

אני מוציאה את היומן כשהעיפרון ביד, ואשת הרופא צועקת: "מכונית!" תרזה באופן אוטומטי, מכבה את האור, ואני מרימה את הווילון (זה בעצם כיסוי המיטה - כדי שאף קרן אור לא תחדור מבעד לחלון) ומסתכלת על הכביש לכיוון טשורטקוב. ברוך השם אין הם עוצרים. כנראה שהם כבר חוזרים, לאחר ה"שמחה" (הפעולה). ברגע זה מכבים שוב את האור ומרימים את הווילון, אבל המכונית כבר חלפה לכיוון בלתי ידוע. נדמה לי, שכל המניפולציות הללו לא היו מובנות מעצמן לבן אדם שאינו חי במציאות שלנו, אפילו אם היה מבין פולנית על בוריה. גם לי, לא היו מובנים התרגילים הללו לפני שנה וחצי, ואפילו כעת ברגעים של שפיות, קשה לי לתפוס את המציאות באופן הגיוני. ברגעים אלה של היגיון, עיניי עצומות ואור גדול בוהק, ובדמיוני תמונות או חלקי תמונות מהעבר. אינני יודעת מדוע אני קוראת לרגעים האלו - התגלות. חושבני שזהו לא הביטוי הנכון, הייתי צריכה לכנותם - התעוררות. כן, כך הייתי צריכה לכנותם: התעוררות מהשינה. כי אני באמת חולמת.

המוות של סבא, הרגסטרציה (רישום היהודים), הסלקציות, המחנות והפוגרום, ההרג, אלה עובדות: אבל מי מסוגל לתאר את הימים והלילות הנוראים של הבהלה, ההשפלות והתקריות הקשות ללא נשוא, במיוחד כשאנו נתקלים בהן מצד הידידים הוותיקים, שהתנהגותם השתנתה עכשיו כלפינו. השעות האיומות של פחד ומתח, אלה לא עובדות, אלא אלף התרחשויות, שאנו חשופים להן כל יום ושמותחות את עצבינו עד שיא יכולת הסבל ומביאות לא מעטים לחוסר שפיות. אלה לא עובדות, אלא לחם חוקנו.

מקרים ועובדות אפשר לתאר בכתב וגם לספר עליהם. יש מי שמספר בהתרגשות ונותן ביטוי לכך בשפה עשירה ויש שמתארים רשמים בצורה יבשה וקצרה. סיפור המעשה יכול להרשים או להישכח אחרי שהוקראה המילה האחרונה. ומי יכול לתאר את הטרגדיה הנוכחית? אפילו האסון הגדול ביותר, גם הוא לא משאיר את חותמו.

המורה הזקן רוסט: כישרוני, מורה נדיר, חרוץ ואיש ישר דרך. אדם

יוצא דופן אֲשר לימד אצלנו בעיר במשך שלושים וחמש שנים ואיזה סוף נורא היה לו! בהתחלה לקחו את בנו הראשון ללאגר (מחנה) ושם פגעו בבריאותו. אחר כך החליפו אותו בבנו השני. בסוף תפסו את הזקן בן השישים והכניסו אותו למחנה. לאחר שכנוע ממושך החליפוהו בבן הראשון. המורה רוסט חזר הביתה חולה, לבית שלא נשארה בו פרוסת לחם וכבר לא היה מה למכור או להחליף. הוא חזר, צל של צלם אנוש, ראש וקול כשל תינוק ומשקל כמו של ילד בן שש.

שני בנים רעבים במחנה, ופה מאבק על החיים שברור שהם אבודים, עם מחלה של אי ספיקת לב, נוזל בבטן ובריאות. איך לצאת מהמחלה? מי יעזור? איך לקנות, לפחות, פרוסת לחם אחת, כשאין עם מה ללעוס אותה היות ושברו לו את כל השיניים במחנה? ושמחירה כל כך יקר? ואיך לשלוח משהו מזערי לבנים? באלה אמצעים? והזמן לא עומד והשד לא ישן. אני זוכרת את המאבק הנוקשה של גברת רוסט, איך היתה רצה אלינו מספר פעמים ביום וצועקת לאִמי: "אך, כמה רע, כמה רע, אולי יש לך עֵצה כלשהי לבעלי?" ולפעמים היתה מגיעה כשזיק של תקווה בעיניה ושוב חזרה ואמרה: "הרופא קבע שאפסה תקווה".

לפני המלחמה – המורה רוסט, בתמונה מצד שמאל, בשעת חלוקת חלב לילדים מעוטי יכולת, בבית הספר העממי

אני ורוז'ה (כעת שושנה) אספנו קצת לחם בשבילו. לא יכולתי להיכנס לדירתו. רוז'ה אכן נכנסה ואני, צחוק הגורל, נשארתי בחוץ עם אילוש (שהתלווה אלינו), אשר התוודה לפניי על אהבתו אליי ואני אפילו לא הקשבתי לדבריו. אני זוכרת, שעמדנו באמצע שביל צר, הוא ניצב ממולי (היה זה בערב יום כיפור) כשידיו מאחור, ודיבר אליי בביישנות, זה היה לאחר שחזר מהמחנה. הוא נראה טוב (קיבל הרבה חבילות מזינות וכמעט לא עבד). במחנה אפילו גבה ונעשה לגבר. כן, הוא נראה מצוין. הוא אמר מה שאמר, נשך את שפתו התחתונה, התבונן בי ארוכות ושאל: "מה דעתך על כך?" ואני לא הגבתי, לא התפרצתי ואמרתי לו, שזו בושה לדבר כעת על הבעיות האלה ולהתעסק בשטויות. בשקט מוחלט הקשבתי, לא הגבתי, אך העניין שעשע אותי. נדמה לי, שאפילו הצלחתי לחייך. אני נזכרת, שבאמת חייכתי ואפילו צחקתי ללא שום סיבה. בזה העניין, כי בעצם הייתי צריכה להגיב בצורה נמרצת, להתרגז או למחות. מסביב שיחקו ילדים גויים מלוכלכים, שלא הסתכלו בנו באהדה, ובמיוחד לא על הסרט הלבן עם מגן דוד כחול.

רוז'ה לא מיהרה לחזור, כך שנשאר לאילוש הרבה זמן לפטפט. (בזה הוא מומחה גדול). גברת רוסט הודתה לנו מקרב לִבה אבל המַרְאֶה של המורֶה שלנו ושאלתו: "האם עדיין את מכירה את המורה הזקן שלך?" שברו גם את לִבה הנוקשה של רוז'ה.

רוז'ה חזרה והמשכנו לפטפט על הא ועל דא, כפי שנהוג בין צעירים, אך נדמה היה לי, שאני חיה בתוך חלום רע, איני יורדת לעומק המתרחש ואולי גם כל הסובבים אותי מגיבים ומרגישים באותה צורה.

ומה עם רוסט? היה לו יותר טוב אך המצב החמיר שוב. האקציה שממנה יראנו, הגיעה וביחד עם עוד אלפי אחרים מחקה אותו מעל פני האדמה. הוא אפילו לא הצליח להגיע לרכבת. ביחד עם עוד חולים אחרים זרקוהו על העגלה שעליה מצא את מותו, והלא הוא היה כל כך חולה. קברו אותו עם עוד מאה האנשים שלא הגיעו לרכבת, בקבר אחים משותף.

סוף.

העגלון והקברן באו ליודנראט וביקשו תשלום עבור העבודה. זה היה סוף פסוק. המסך נפל.

והבנים - ידידים שלי משכבר, נשארו כדי למלא את הקווטה (המִכְסָה) של המחנות. האם יזכור מישהו אי פעם שירו בחמישה אנשים, ביניהם אולי מישהו מיזיז'ניה שהכירו? לא יזכרו אפילו את השם של זה שמת ממחלת הטיפוס שפרצה במחנה. נדמה לי שזה היה בנו־בכורו, של רוסט.

חבל, חבל, אך מה חדש, קניתם תפוחי אדמה? זה מונע את הרעב שהוא האויב מספר אחד. האם המאבק היומיומי הזה לחיים בכלל כדאי? מי יודע מה יהיה מחר. איך מתו רוסט וכל בני משפחתו. אלו עובדות. כתבתי זאת בשפה פשוטה ויבשה. דיווחתי על משפחה זו כי ראיתי את קורותיה מקרוב. ידוע היה לאנשים שביזיז'ניה העניינים לא שקטים. תשע מאות אנשים לקחו ומאה - הרגו במקום. היום חטפו בבורשצ'וב בחורים בריאים וגם פחות בריאים למחנה. שמענו, שהיו שישים וארבעה מבורשצ'וב, עשרים מטשורטקוב ומאה מבוצ'ץ. הלילה נישן בבגדים.

אתמול קיבלתי מכתב מיוז'ו. כותב שהוא מתגעגע. שם בטלוסטה היה שקט. יש עדיין זיק של תקווה. אבל, טעינו, זה כבר כבר... והיום סוף. התקווה נמוגה. שחור, עצוב. רוצה אני לבכות, אך איני בוכה, הלא אני חולמת!

הייתי רוצה לבכות
אך, עיניי יבשות והדמעות אינן זולגות
במאורות הן נאספות
ובדרכן כאילו היו ולא היו הן נעלמות,
החזה מתכווץ ביבבה שקטה
החונקת את גרוני, עוצרת נשימה
ולמרות שהחיים עדיין קוסמים
געגועיי עזים לשלווה מוחלטת, שקט ודממה
אך בוא ונמשיך,
נדחה זאת לעת עתה.

יום ראשון, 3.1.43

הגענו לשנה חדשה. אמרו שיהיה כבר שקט, אך בינתיים הפסקתי להאמין שעבורנו ישתנה עוד משהו לטובה. גם בעבר לא האמנתי. לאחרונה היו שמועות, שהעולם יודע את המתרחש ויש מחאות: למה אתם פועלים כך? לכן מתעוררת בנו התקווה שאולי המצב ישתנה לטובה. אפילו אוטומנצ׳ק, אוקראיני איש ציבור חשוב, אמר (כנראה), שאקציות גדולות כבר לא יהיו, אך בגלל כל עבירה קטנה יפסקו גזר דין מוות. בכלל, עבורנו אין פחות מגזר דין מוות.

נודע לי שאתמול היו שתי הוצאות להורג. שוטר אוקראיני ירה בשתי נשים. אחת בת שמונה־עשרה, הוא רדף אחריה עד לבית הקברות ושם ירה בה, והשנייה מצאה את מותה משום שהעזה לעבור את הכביש הראשי.

חֲשׁוֹב! איזה אומץ לב צריך על־מנת לצאת ולקנות חתיכת לחם או בשר! המוות מצפֶּה לכם כשאתם יוצאים לקנות, עוזבים את הכפר או עוברים מבית לבית. בפעולה האחרונה בבורשצ׳וב לא העבירו את האנשים למחנה. זו היתה פשוט אקציה מוגבלת. תפסו כמה עשרות אנשים ברחוב והכניסו אותם לכלא בטשורטקוב. הגרמנים פנו ליודנראט וביקשו תרומה של מאה זלוטי עבור כל יהודי שיושב בבית הסוהר, וזאת על מנת לכסות את הוצאות המחייה. זה מזכיר לי מקרה דומה מהאחד באפריל בשנה שעברה, ביום ההרשמה. אחרי "העבודה", הגרמנים ביקשו מאתנו להכין קפה, אבל שיהיה קפה אמיתי.

יום שני, 4.1.43

בוקר. לא גמרתי אתמול את הכתיבה כי הגיעו מספר אנשים לרופא. והיום... בשעה 03:00 בבוקר הזעיקו את המשטרה לבורשטשוב, ולפני דקה, איזו נשמה טובה סיפרה אצל הרופא, שמתרחשת "אקציה" בבורשצ׳וב. כמובן, שאין לדעת אם יש אמת בשמועה, אך יש רמזים שמצביעים על נכונותה.

בערב של אותו היום הִתאמתו, לדאבוני, רוב השמועות: אספו אנשים ברחוב וחלק חטפו מבתיהם. ביחד כשבעים איש. אין הרוגים, אך

הם סגורים יחד ומחר מתכוננים להעבירם לטשורטקוב ומשם אין חוזרים. היום קיבלתי מכתב מאילוש. אני חושבת, שהמכתב נשלח מזמן, אך התעכב באיזשהו מקום. הוא כותב שהוא שולח את מכתבו יחד עם מכתב של רוז'ה ואת המכתב האחרון קיבלתי כבר ביום חמישי. אני רואה, שהידידים שלי מטלוסטה עדיין זוכרים אותי. אפילו ניושה כתבה לי מכתב, בו היא כותבת שטויות. היא כותבת שגם יוז'ו וגם אילוש הם שלי... (מה היא חושבת האווזה הטפשה, שהלב שלי הוא כמו שער ענק?).

יום שלישי, 5.1.43
ד"ר גרסטנבליט נסע עם משפחתו למילוביץ. אחרי ספקות והתלבטויות אסף כמה סמרטוטים, שם על הגב, אמר שלום וכולם הסתלקו. סוס אחד הצליח לסחוב את כל מטלטליו. כולם בכו. בעצם היום בכל שינוי או תזוזה, בוכים. זה ברור שאין שום שינוי לטובה ובכל פרֵדה יש ספק אם נתראה אי פעם.
אינני יודעת למה הרגיז אותי הבכי הפעם. משום מה התחלתי להיות קצת צינית בזמן האחרון. למה אתם בוכים? האם לא עשיתם מאמצים כדי לאפשר יציאה זו? האם לא שילמתם הון עתק על חתימה המורכבת מארבע אותיות? וכמה התרוצצויות ומאמצים נדרשו כדי לקבל את ההיתר המיוחל. יהאם ידעתם, שמישהו אחר ניסה להשיג ניירות עזיבה בדרך אחרת וכמעט קלקל לכם את היציאה?
איך אפשר למצוא עוד ועוד אמצעים כדי לאפשר הזדמנויות נוספות להנצל?

יום חמישי, 7.1.43
היום ניגרו הרבה דמעות, והיה עצב רב וגם קצת צחוק, אך בלי שמחה.
אם הייתי מסוגלת להסתכל על עצמי מרחוק, הייתי בוודאי צוחקת באירוניה. אך ברור, שזה לא יכול לקרות. העיניים דוממות והדמעות ניגרות מאליהן. עז רצוני לעצור בעדן, כי מסביבי אנשים ואינני רוצה שיראו אותי בבכיי. הדברים הנסתרים של הלב הם קדושים

ואסור לגלותם. במידה ואנו חושפים אותם, האדם מתבזה והדימוי הוא לאיבר שקפא ואיבד את עצמאותו.
אפשר אולי להשוות את הרגשתי לפעולה של הפשטת האלות הקדושות היווניות שעומדות לפני המזבח. לעם נמאס מהטכסים ובצורה פראית הוא מוריד את הצעיפים המכסים וצועק: "אחיי ואחיותיי, אין אלים! לפני אבן וחומר אתם מתפללים ומדליקים את המשואה!" והבן אדם מכונה בלי עמוד שדרה, עשוי מחֵמר. כל עוד הוא צועד בראש מורם, בגאווה עצמית, בסבר פנים מאובן, שומר לעצמו את רגשותיו ופניו מביעות רק חיוך, הוא מקובל בחברה.
אך במידה ואפילו הבורג הקטן ביותר מתקלקל, הרי שכל החיבורים חורקים והמערכת קורסת. פתאום מתגלות החולשות וזה גורם לכך שהאחרים יזלזלו בו ויבוזו לו.
האם הבן אדם מצטייר רק כדמות אחת, אחידה? אני מהרהרת בכך ומגיעה למסקנה שאין דברים מוחלטים, שהכל נעשה באופן חלקי ולא מלא. גם ביחסים בין בני האדם יש הסתייגויות ואין נתינה עד הסוף. זרות וקרבה, חיבה ובוז ממלאים את נפש האדם לסירוגין והאחד מתחלף בשני. הכל חצוי, לא מושלם ולפעמים לא מתחבר, אבל בסופו של דבר מתאחד לשלמות אחת המתגלגלת, אבל לאן ולמה. במחשבותיי אני מגיעה לאיזו נקודת שיא, שתוצאותיה הן כָאוֹס וחזרה לנקודת המוצא, שהיא צורת המחשבה הפשוטה ביותר. מה חשובה כל הפילוסופיה הזו, לעומת ההתרחשויות במציאות. כל הדברים הבל הבלים.

יום שישי, 8.1.43

אינני מסוגלת לכתוב היום. לא בגלל חוסר זמן, אלא משום שאני חוששת ששוב אכתוב לא לעניין, והאותיות שמתארגנות על הנייר מחייכות אליי ולועגות לי.

יום שלישי, 14.3.43

שוב אני כותבת. בעצם מפליא הדבר שאני עדיין בחיים, ולמעשה שום דבר לא השתנה.

הוריי ביום נישואיהם

הוריי, המטפלת שלי ואני במגלשת השלג

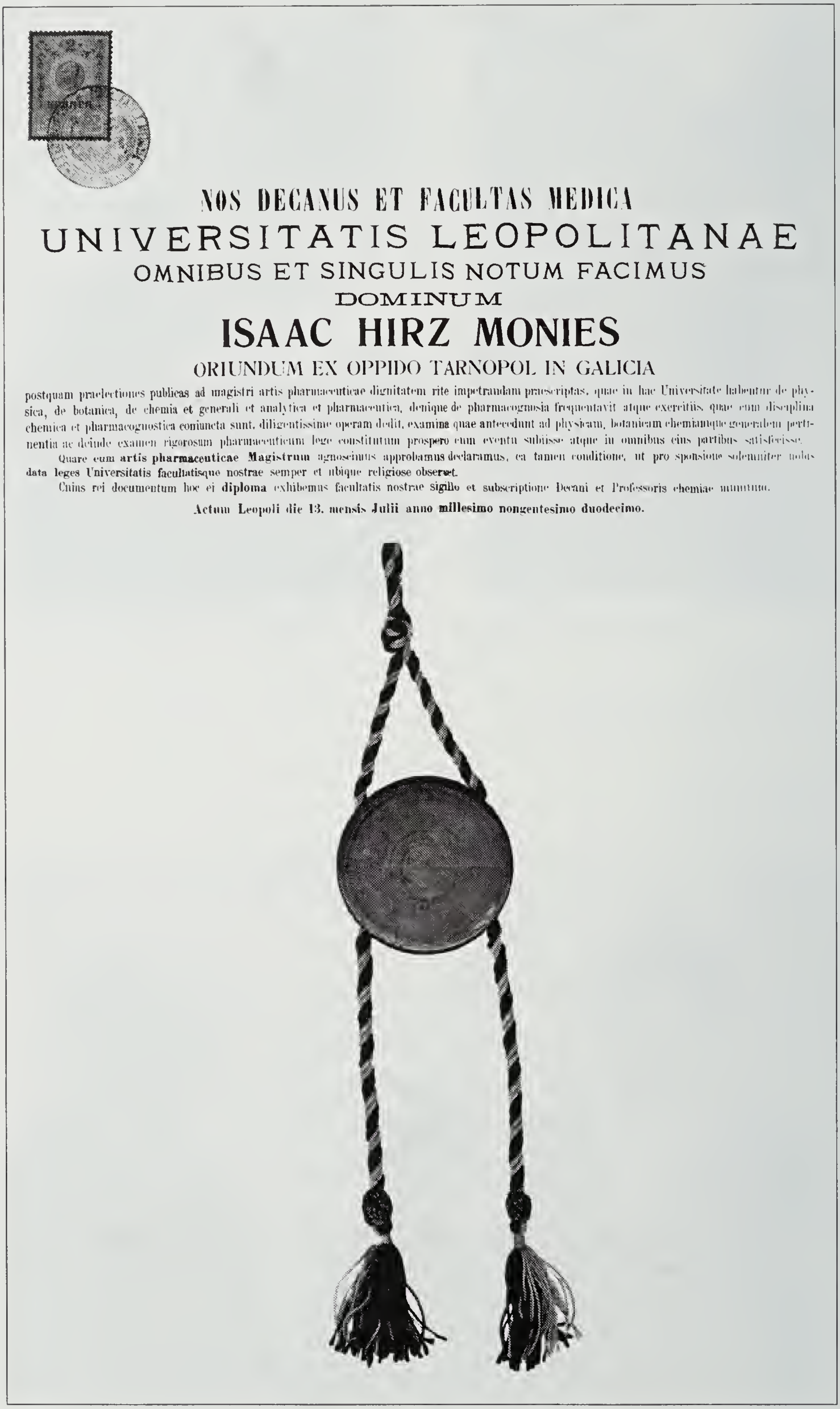
אחותי סטפניה

תמונה משפחתית, כשבועיים לפני פרוץ המלחמה.
מימין: אבי, יצחק מוניס; דודתי, שושנה רוזנברג; אמי, סבינה ודודי מוריץ
בשורה התחתונה: אני עם הכלב, בן דודי יסיו, אחותי סטפניה ובן דודי רומק
נותרו בחיים: אמי ואני, דודתי ובן דודי רומק

הוריי ואחי בבית המרקחת עם המטפלת, 1923

NOS DECANUS ET FACULTAS MEDICA

UNIVERSITATIS LEOPOLITANAE

OMNIBUS ET SINGULIS NOTUM FACIMUS

DOMINUM

ISAAC HIRZ MONIES

ORIUNDUM EX OPPIDO TARNOPOL IN GALICIA

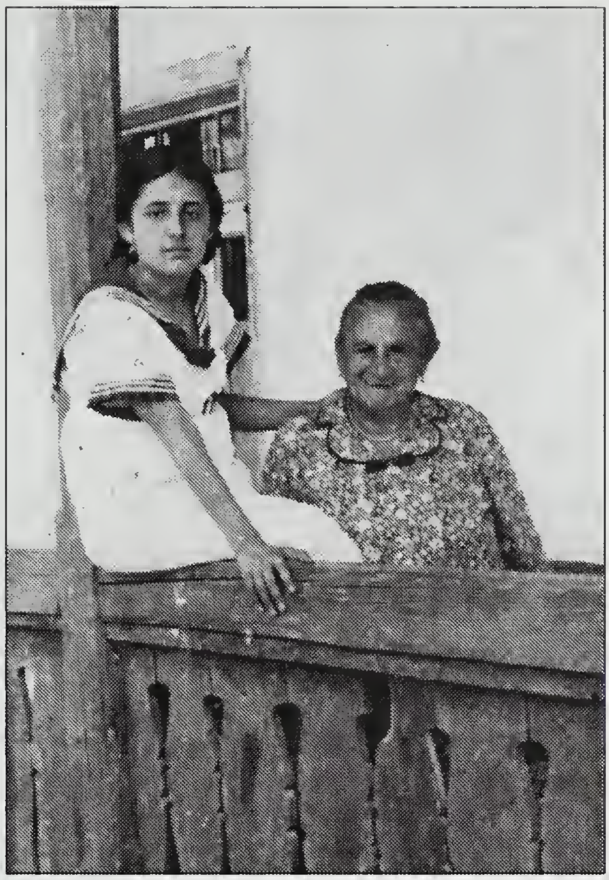
postquam praelectiones publicas ad magistri artis pharmaceuticae dignitatem rite impetrandam praescriptas, quae in hac Universitate habentur de physica, de botanica, de chemia et generali et analytica et pharmaceutica, denique de pharmacognosia frequentavit atque exercitiis, quae cum disciplina chemica et pharmacognostica coniuncta sunt, diligentissime operam dedit, examina quae antecedunt ad physicam, botanicam chemiamque generalem pertinentia ac deinde examen rigorosum pharmaceuticum lege constitutum prospero cum eventu subiisse atque in omnibus eius partibus satisfecisse.

Quare cum **artis pharmaceuticae Magistrum** agnoscimus approbamus declaramus, ea tamen conditione, ut pro sponsione solemniter nobis data leges Universitatis facultatisque nostrae semper et ubique religiose obserwt.

Cuius rei documentum hoc ei **diploma** exhibemus facultatis nostrae sigillo et subscriptione Decani et Professoris chemiae mumtum.

Actum Leopoli die 13. mensis Julii anno millesimo nongentesimo duodecimo.

דיפלומה שקיבל אבי בשנת 1920

סבתי, טוני צימט, ואני – 1938

אמי עם שתי בנותיה

הוריי ואני

הסביבה לא השתנתה, אבל אצלנו בבית יש שינויים רבים הנוגעים לנו באופן אישי, ולא ניתן להפריד בין הטרגדיה הכללית לבין הטרגדיה האישית שלנו. האסון הכללי שפקד את כולם בצורה ישירה (כפי שקרה באלפי מקרים) השפיע עלינו בצורה עקיפה. אנחנו עדיין ממשיכים לאכול תפוחי אדמה, לחם שנחמץ. אנחנו ישנים, מרזים, וכל הבגדים רחבים עלינו. החורף עבר ומה הלאה? האם בן אדם בריא, חופשי וצעיר מסוגל להיות מאושר מהעובדה שעבר את החורף והוא עדיין חי? האם זה משנה משהו? האם אנו מתקרבים למשהו? בוודאי מתקרבים, אבל למה? האם הסבל שעברנו וחזינו לא היה לשווא? בינתיים האביב בדרך.
בטרנופול, סקלט וטרימבובלה חיסלו המון רב. כמה מוזר הדבר שאדם שעדיין נושם! חושב שלו זה לא יקרה.

10.5
אבא איננו.
חייבים לעזוב את הבית.

שבת, 21.6.43
אני עדיין חיה ומתענה והיות ואין לי מה לעשות אז אני כותבת. אני ממשיכה לחיות מכיוון שהעינויים שלנו עדיין לא הגיעו לנקודת השיא ועלינו להמשיך לסבול.
פעם חשבתי, שהעינויים שעברנו עם אבא המסכן שלי יהיו כופר, גמול, ויצילו אותנו מעינויים נוספים מכיוון שכבר תרמנו את חלקנו. אבל נוכחתי לדעת שזו אינה אלא אשליה אשר לא הוכיחה את עצמה. "את אשר יגורתי בא"! בנקודה זו הייתי רוצה לצטט את תשובתו של רב שנאמרה לאחר שפניתי אליו בשאילתא: "הכיצד זה קרה שדווקא הצדיקים האדוקים היו אלה הראשונים ללכת לחיסול?" תשובתו היתה: "הסיבה לכך היא, שאלוהים רצה לחסוך מהם סבל, עינויים והשפלה". אני מרגישה שעל מנת להגיע לקץ יהיה עלינו להתענות הרבה. כל אחד בצורה שונה, אבל כל אחד הרבה.

והגרמנים, מה שחשבו ליישם בתחילת השנה החדשה הם מבצעים עתה, ביתר דייקנות.
זה קרה לפתע, ללא עוררין, מתחת לשמים בהירים. להפתעתנו, החורף היה יחסית שקט, פרט למקרים בודדים. האביב אכזב בצורה אכזרית. אקציות מתוכננות ובאופק לא נראה כל שינוי. המצב כל כך חסר תקווה, שלעתים אני שואלת את עצמי אם אי פעם תיגמר המלחמה הזו.
לדאבוני הרב, הפסימיזם שלי (ואני פסימיסטית מההתחלה ועד הסוף) הצדיק את עצמו. עלוב הוא ניצחונו של הפסימיסט. בשלב זה, רבים אמרו שאנחנו נמצאים על סף התרחשויות גדולות (התכוונו לחיוביות) אבל המוות ממתין מאחורי גבֵנו.
אך מה תכלית העיכובים? בינתיים, החרב הרעה שהשמידה את שארית הפליטה נשארה סביבנו, והאירועים החיוביים לא התרחשו, לא מתרחשים ונדמה לי שגם לא יקרו בעתיד, ושלא יהיו לעולם. ייתכן שפעם בעתיד הרחוק, אני מציינת עתיד רחוק היות ולעבור את היום יום כרגע זה מבצע, ייתכן שבעת שעצמותינו יהיו כבר טמונות עמוק בתוך האדמה, יגיע השחרור. אז תשוחרר רק האדמה כי אנחנו, הסובלים, כבר לא נהיה בין החיים. אז איזו תועלת תצמח לנו מכך? ייתכן, וקומץ ניצולים יגיע לרגע המאושר הזה והם יחזרו לבתיהם. לבתיהם אני אומרת, כי קרוביהם כבר יהיו בעולם הבא. אני סבורה, שיישאר מספר קטן של מאושרים מאלה שנמצאים במחבוא (וכאלה מעטים) או כאלה שבידיהם ניירות מזויפים של גויים, ואחרי כן הם יחזרו לזהותם. אך הם יהיו מעטים מאד. מבין אלו שיישארו כבודדים, הרוב תהיינה נשים צעירות בעלות רכוש אדיר, אותו ירשו מכל קרוביהם שנהרגו. יש לי הרגשה שחברתי, רוז׳ה, תהיה בין המאושרים הנ״ל. לעתים קרובות, במחשבותיי, אני נמצאת אִתה ומדמיינת לעצמי את חזרתה הביתה. לפעמים ברגעים קשים ובאירועים טרגיים מיוחדים אני חושבת לעצמי: ייתכן שרוז׳ה תעמוד בדיוק באותו מקום שבו אני נמצאת כרגע, מאושרת, במצב רוח מרומם, או אולי קצת עצובה, מלאת מחשבות עלינו. לעתים, כשאני משקיפה מבעד לחלון ורואה מסביבי את הירק והפרחים הנוצצים בקרני השמש,

אני חושבת שייתכן שגם היא תשקיף מאותו החלון, ואולי זהו הרגע שבו היא תחזור ותהיה מלאת עצב, או שמחה על כך שהיא הצליחה לחזור למעגל החיים הנורמלי (היות ולחיים יש חוקים משלהם שלא נותנים להתאבל בלי סוף) והיא תהיה מלאת שמחת חיים, או עצב, הרהורים או אי ודאות על כך, שאין עם מי להתייעץ ובפני מי להתוודות, כי מהקרובים ביותר לא נותר אף אחד. לא אחת, כשאני צועדת על האריחים החמים בחצר הפנימית שלנו, אני חושבת שגם היא תצעד כאן, אולי ביום שמש כמו היום. אבל אז כמה שונה יהיה המצב כי היא תהיה חופשייה, בלתי תלויה ומאושרת, בניגוד למציאות שלי היום, שבה אני מבוהלת, שבורה, בזויה וחשה את הסוף המתקרב ללא תקנה, ואני צריכה אפילו להתגנב לבית השימוש, על מנת שהשכנים לא יבחינו בי.

יום שלישי, 25.6.43

עברנו מהחדר לעליית הגג, היות והגיע בעל הבית אשר לא נראה מאושר מהמצב. אשתו מספקת לנו אוכל ומציצה אלינו מדי פעם. יש כאן הרבה אוויר שנכנס דרך הסדקים שבתקרה. מתחתנו ישנו מחסן שבו מאוכסנת העז ומעלינו גג של קש, וכשאני יושבת ראשי נוגע בגג. ברווחים שבין הקרשים אפשר לראות מצד אחד, חצר ואת הגינה של השכנים ומבוקר ועד ערב נשמעת צהלת הילדים, ומהצד השני, רואים בוסתן של פירות השייך לבעלת הבית שלנו והרבה מרחב חופשי. מצד זה לא נשקפת סכנה שיראו אותנו, כי גן הפירות משתרע עד לאגם ורק אחריו נבנו בתים.

הקיץ כעת בשיאו. ים של ירק מסביב. מרחוק רואים את צמרות העצים וכמעט אין להבחין בבתים שביניהם, ולכן, התמונה נותנת אשליה של יער. כשאני מציצה מבין הסדקים על העולם בחוץ, יש לי הרגשה שהעולם מורכב משמש וירק.

הימים ארוכים בלי סוף. לעתים, נדמה לי, שהיום נמשך ונמשך, אך בסוף הערב מגיע, המרחב מתמלא ערפל אפור, ללא רוח, שנעשה סמיך מדקה לדקה. אני שומעת את ציוצן של הציפורים הרבות ואת קרקור הצפרדעים. אני שוכבת בעיניים חצי פקוחות ואני מקשיבה

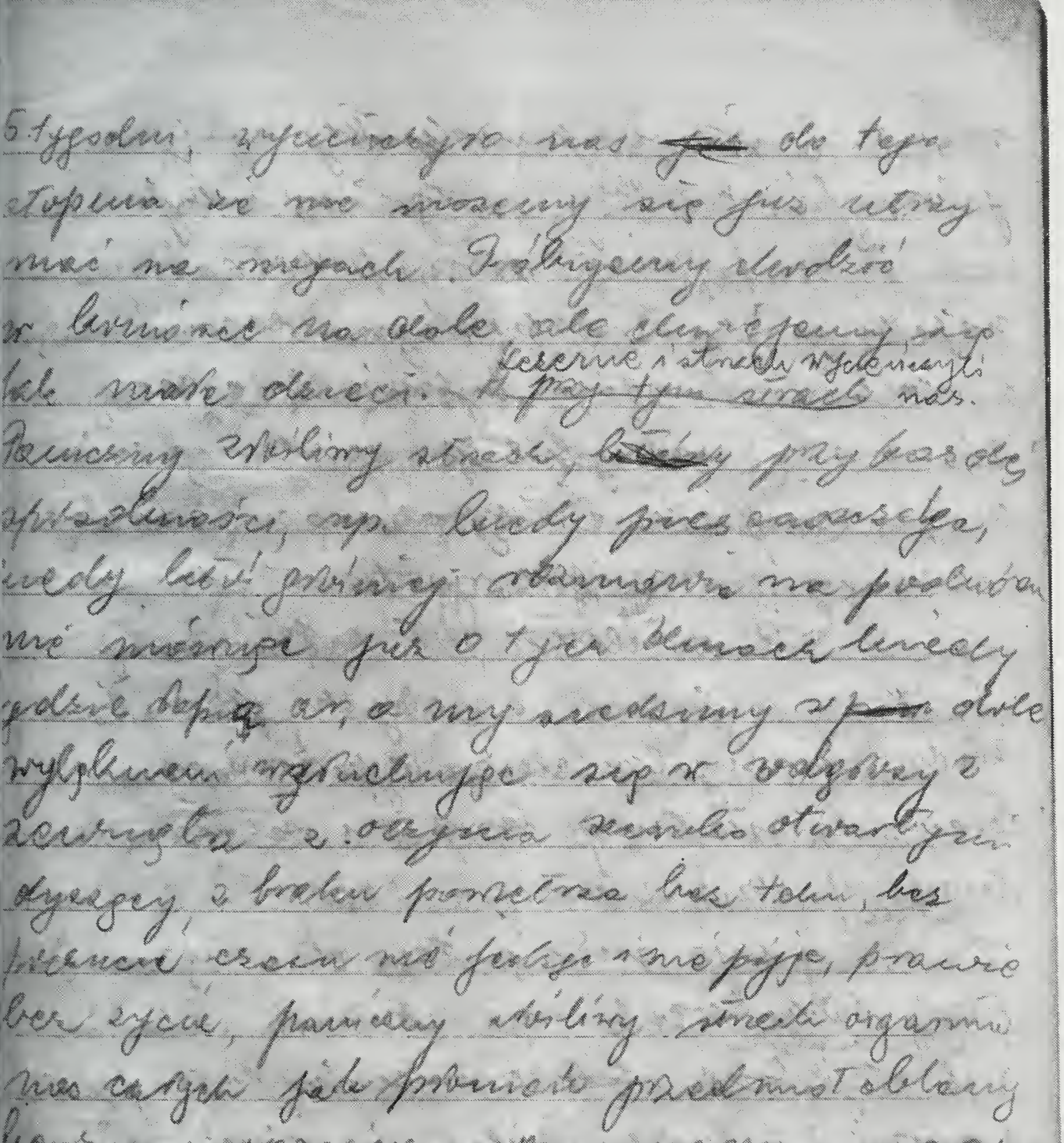
ולפעמים נדמה לי שאני שומעת תזמורת אמיתית, שמנוהלת בידי מנצח בלתי נראה, כי כך, נשמעים הקולות בהרמוניה שביניהם. אני מבחינה בדייקנות אפילו בקולות בודדים. איזו ציפור מצייצת קרוב מאד בגינה, הקול כל כך עשיר וצבעוני, היא עוברת מצליל לצליל עד כי נדמה לי שזהו קול של אישה. פרט לכך נשמעים הרבה קולות אחרים שמלווה אותם קרקור הצפרדעים. משעמם, עצוב וחסר תקווה. בלתי אפשרי לסבול יותר. הַרְגָשָׁתִי היא שבית החזה מתמלא לאט בעופרת רותחת שלוחצת ומפוצצת את החזה והצלעות. נדמה לי שאני מתנפחת כמו בלון, צפוף לי בתוך הכוך מתחת לתקרה הדומה לכיפת קבר. אני מנסה להתרגל למחשבה על מותי הקרוב ולפעמים נדמה לי, שאני מוכנה לכך באופן מוחלט ואני לועגת לכל אלו שמחזיקים בחיים בחוזקה. לעתים האינצידנט הקטן ביותר מביא אותי לאדישות ולרפיון ידיים. אבל, רק לזמן קצוב. די בזיכרון מסוים, או מחשבה על זמנים טובים כדי שהרצון לחיים יחזור ביתר עוצמה ולפני עיניי מצטיירות תמונות מפתות של עתיד שאינו בהישג יד. אך אינני נמצאת במצב של תכנון תכניות לעתיד לא במחשבה, לא בתת ההכרה ולא בחלום.

בתודעתי אני שומעת קול מהדהד האומר שאם הרוצחים לא ישיגוני וגם הישועה לא תגיע, בית הסוהר הזה ועינויי החיים שבהם אנו שקועים יימשכו ויימשכו לאין קץ. לעתים אני מתארת לעצמי את התמונה איך ייראה הכל כשאני כבר לא אהיה בין החיים. התמונות התחילו להטרידני לאחר פטירתו של אבי, בעומדי בחלון בית המרקחת. חשבתי בלִבי: השמש תמשיך לזרוח, הסלבקה (מנהלת בית המרקחת) תשב לה בחלון בית המרקחת או שאפילו תעמוד בחזית העסק ותגיד: "חבל, דווקא חיבבתי את אירקה", ואחר כך תלך לשחק בכדור עף ותהיה עליזה ושמחה. ובטרנצ'וקובה תגיד: "כבר התרגלתי לאנשים האלה, כמה חבל", ואלה שכבר הסתירו אותנו בהזדמנויות שונות יגידו: "אם היו קופצים אלינו, היינו מצילים אותם". רוז'ה, כשיוודע לה על מותי, תקבל מיגרנה ותבכה במשך יומיים, וכל האחרים יצביעו על מעלותיי, ואחר כך יתאבלו לא יותר מחצי שעה ויחזרו לעבודתם. כל פעם שאני חושבת על כך, עיניי מתמלאות

דמעות ואני מנסה לברוח מהתמונות הללו, כי הִרְגַּשְׁתִּי כל כך נוראה, כאילו אני כבר מכוסה באדמה.
כל עת שגרנו בבית היה לי עדיין מרחב חיים מסוים, כמו כלב שקשור בשרשרת. זאת היתה חצי צרה. עדיין יכולתי לצאת לגינה, לדבר בקול רם, לשחק עם אומיניה, לשמוע את הסיפורים של ד"ר רוזנשטוק בעת חוזרו מן העיר, לפטפט עם סלבקה או עם בטרנצ'וקובה וגם היתה לי תעסוקה מסוימת. כעת, כשאני שוכבת כל היום ללא מעש, כשראשי מלא מחשבות שמפוצצות לי את המוח כמו דינמיט, נדמה לי שלעתים אני יוצאת מדעתי. העצבים שלי חלשים, בזה אני דומה לאבי, כושר הדמיון שלי יוצא דופן ופועל ביום וגם בלילה. בשנתי מופיעות תמונות בהירות וחדות כמו בהקיץ. הן אינן עכורות ולא מבולבלות. הדמויות המתות לא מופיעות כחיות, והחיות לא מופיעות כמתות. הכול מופיע כהמשך ישיר לאירועי היום ואף פעם לא כחיזיון לעתיד. בדרך כלל אני חולמת על יריות, מיליציה וסכנות. אני מתעוררת בבהלה, כולי מכוסה זיעה קרה. אני מתעוררת למציאות לא מעודדת כשאני חשה את דקירות הקש הננעץ ברגליי ובידיי, ושומעת את נשימתה של דודתי ואת נשימתו המהירה והלא סדירה של רומק, הישן כשראשו תקוע בין כתפיו. לנגד עיניי מופיעים הקרשים השבורים והמבוקעים שמפרידים בינינו ובין העולם החופשי. אני שומעת את המיית היונים המקשקשות ביניהן כמו זקנות ולאוויר הכוך מתגנבות קרני השמש החדות, סקרניות כמו ילד מפוזר ולא ממושמע.

10.6.43, יזיז'ניה

אחרי מספר ימים ארוכים, היום, הוא יום שונה מקודמיו, היות והוא קריר, רוח נושבת, יום טיפוסי, סתווי ורק הדובדבנים האדומים שעדיין לא בשלים (ושאנחנו רואים אותם מבעד לחריצים של הקרשים) מתנדנדים על הענפים ומסמנים את העונה. השכיבה המתמדת שהיא כורח המציאות (ואנו שוכבים כך כבר חמישה שבועות), החלישה אותנו בצורה כזו שאנו לא מסוגלים להחזיק מעמד ולעמוד על שתי הרגליים. אנחנו מנסים להתהלך בכוך למטה,

5 tygodni, wyczerpały nas ~~już~~ do tego
stopnia że nie mogliśmy się już utrzy-
mać na nogach. [illegible] dłużej
w [illegible] na dole ale [illegible] się
jak małe dzieci. ~~przy tym~~ Jeszcze i strachy wykończyły nas.
Poczuliśmy wszelkie strachy, ~~które~~ przy każdej
sposobności, np. kiedy przez [illegible],
kiedy ktoś głośniej [illegible] na podło-
dze, nie mówiąc już o tych dniach kiedy
[illegible] depczą [illegible], a my siedzimy z ~~[illegible]~~ dwie
[illegible] [illegible] się w [illegible] z
[illegible] z [illegible] [illegible] otwartym
[illegible] z braku powietrza bez tchu, bez
jedzenia, czasu nie jedząc i nie pijąc, prawie
bez życia, poznaliśmy wszelkie [illegible] organizm
nas całych jak [illegible] przedmiot [illegible]
[illegible], niszczącego i gra [illegible] nerwo-
mi [illegible] nas w [illegible]. [illegible]
nieskończona wyobraźnia przedstawia

דף מתוך היומן

i głębokiego oddechu Jasia, który
śpi z główką wetkniętą między bierki.
Przed oczyma ukazują się szczebelki
drabinki, które odgradzają nas od
reszty świata, a tylko gru-gru
gołębi które gdaczą jak stare babki, a
do wnętrza wślizguje się promyk
słońca wesoły jak roztrzepane mło-
psotne dziecko

Jenoczany 10 VI 1943

Spośród długiego szeregu dni wyróżnia się
dzisiejszy. Jest [illegible]
trzysty typowo jesienny obraz i tylko
czerwone niedojrzałe jeszcze wiśnie
(które oglądamy przez szpary w deskach)
kołyszące się na gałęziach między
oknem przez [illegible], że już 5 [illegible]
tu już blisko 5 tygodni. Wczesne po-
[illegible] lecznic, a leżymy już ...

אבל אז אנחנו מתנדנדים כמו ילדים שעושים את צעדיהם הראשונים. השכיבה, החרדה ופחד המוות הפוקדים אותנו בכל הזדמנות גרמו לנו לאפיסת כוחות ולעצבנות יתר. נביחות כלב או קולות חזקים בחצר, או הימים הקשים שבהם מגיעה השמועה שעושים חיפושים ותופשים אנשים ברחוב, ואנו יושבים כאן מבוהלים, מודאגים ומקשיבים לקולות מבחוץ בעיניים פקוחות ומפוחדות ובנשימה מהירה ושקטה, מחשש שמא ישמעו את נשימותינו. בלי תחושת זמן, בלי אוכל, בלי משקה וכמעט ללא רוח חיים. בהלה עצומה משתלטת עלינו כמו להבת אש של מדורה ששפכו עליה בנזין, מורטת עצבים, מעייפת ומדלדלת את כוחותינו. בדמיוננו החולני מופיעים חפצים מתים כחיים, לדוגמא, סמרטוט המקופל בפינה נראה לנו כאילו הוא בעל פנים אנושיים ומסוגל לזוז. המרחב מתמלא בצללים נעים והרוח מפסיקה להיות רוח והופכת לצלילים המצטרפים למנגינה מוגדרת. הגשם מנגן והצפרדעים כאילו שרות.

כל הזמן יש שמועות על קורבנות חדשים. כנראה ש"הצרה" רוצה למצוץ את דמנו עד לטיפה האחרונה ולמשוך את נפשותינו אליה עד תום. החורף נראה לי כל כך רחוק עד שכאילו אינו קיים בכלל. הזיכרונות של ימים עברו, בבית, נראים לי רחוקים רחוקים, כי אז עוד היינו קיימים באופן רשמי. אלה, שנשארו בחיים אחרי ה"אקציה" (צייד), היתה להם זכות לחיות, לאכול, לפחד ולברוח ללא צורך או בשל צורך (כי כשהתעורר הצורך – המעבר היה סגור) וכך עד לאקציה הבאה. בדרך כלל אחרי כל "אקציה" השתררה רגיעה לתקופה קצרה. אלה שאיבדו בני־משפחה, קרובים ומכרים, התאבלו עליהם. והיו גם כאלה שכבר לא היה להם על מי להתאבל. כל אחד הגיב והתייחס לבעיה בצורה אחרת, היו כאלו שהתרכזו בקבוצות בישלו, אכלו ובמקרה הצורך התחבאו במחבוא ומאלה לא ניצל כמעט איש. אחרים היו כמו צוענים נודדים, נעים ממקום למקום, תמיד אל הנקודה "שהאקציה כבר עברה בה" או ליישובים שכבר התרוקנו מכל היהודים, ולכן סברו "ששם כבר לא יקרה כלום". אלו, האחרונים, הפכו קורבן להתנכלויות האוכלוסייה המקומית שגזלה מהם את השאריות האחרונות, וכן היו חשופים לסחטנות של המשטר המקומי. היו גם

כאלה, בדרך כלל גברים בודדים, שהיו מסתובבים ממקום למקום, ובעצם היו בכל מקום ובשום מקום.
נשאר עוד משטר היודנראט, המכשיר השטני שהצטיין במחשבה שטנית ובביצוע שטני. אח הרג אח, אח שדד את אחיו ואח מסר אח לידי האויב. העוול והמוות שנגרמו לבן עירך כבר לא השפיעו על איש. אם לאגור זהב ועוד זהב בכיסיהם של הגרמנים - אז למה לא בכיסינו?
אנחנו, שאוספים, מורטים ומוסרים, אנחנו שמקבלים הזמנות ופקודות מגרמנים, אנו שיש לנו קשרים וגישה ישירה לגרמנים - למה שלא ננצל את ההזדמנות הנקרית לנו? אני חושבת שכדי להצדיק את מעשיהם אנשים מרמים את מצפונם. אך שכשיגיע תורם לא יעזור מה שיתנו וכמה שיתנו. הם חושבים, אנחנו שמכירים את כל הקפריזות של הגרמנים אנחנו הראשונים לקבל סטירות לחי, אנחנו הנמצאים בקו הראשון של ההתעללויות (באמת היו בסכנה מתמדת) למה שלא ננצל את ההזדמנויות? כל אחד המגיע לשלטון מנצל את ההזדמנויות. נשארה רק בעיה אחת, צריך היה להצליח לקחת ללא עדים, כי למרות שכל אחד לקח, בכל זאת האחד שמר על השני ובתענוג מיוחד תפש את השני בשעת מעשה. צריך היה לנהל ספרים כפולים, לסבך עניינים, למסור משהו, לקחת משהו ולהגיש חשבון שהכל יתאים.
במילה אחת, היו גם כאלה: "שידעו לנהל חשבון מכיס לכיס". בינתיים נעשה המצב קשה ואכזרי יותר מיום ליום. ניפו אותנו לעתים יותר קרובות ומידי פעם בפעם דרך רשת צפופה יותר. ההתייחסות לאירועים היתה שונה מאדם לאדם. על אחדים היה משתלט ייאוש עמוק והם היו מורטים שערותיהם, מריחים ככלבים את כל הסכנות המתקרבות ובורחים לעתים ללא כל סיבה, לא ידוע לאן ולא ידוע למה. הם היו נאחזים בכל אמצעי שנתן להם את הסיכוי להאריך את חייהם והיו מתרוצצים אנה ואנה כמו ציפור בכלוב סגור. בהיזכרי באנשים כאלה, עומדת לנגד עיניי בלה הכטנטל, איך ובאיזה ייאוש ורצון עז ניסתה להציל את עצמה. מספר פעמים נסעה מטלוסטה הלוך וחזור. היא קיבלה מכות מהאיכר שהוביל אותה לטלוסטה,

בדרך גזל ממנה את כל רכושה ואפילו הוריד ממנה את מעילה. אחר כך נתפשה על ידי המשטרה המקומית, הצליחה להתחמק ולבסוף מצאה מחבוא אצל אנשים שזכרו לה את הטובות שעשתה להם בעבר. הם החזיקוה זמן מה ולבסוף זרקו אותה החוצה, כמו שזה קרה לעתים קרובות. חזרה לבעלה (שאנשים התלחשו וגינו את דבר עזיבתו) ונספתה יחד עמו. דמותה עומדת תמיד לפניי: הפנים המחייכות, העיניים המבריקות הקטנות מלאות החיות, תסרוקתה המסודרת תמיד כשכל שערה במקומה, רגליה המגושמות שהיו למקור תסכול בשבילה. היא היתה אישה חביבה ונערצת על כל מכריה. איזה חיים קשים היו לה, במיוחד בעיירה כמו שלנו, שלא היה בה מספר רב של אנשים מלומדים. היא התקדמה בלימודים וגם עבדה למחייתה במתן שיעורי עזר לילדים אחרים. אחרי שעברה בחינות בגרות המשיכה לתת שיעורי עזר בעוברה מבית לבית, שעות כה רבות עד כי לפעמים כמעט נרדמה בזמן העבודה.

במערכת החיים שהיתה בעיירה שלנו, היה קשה לבוא בברית הנישואין ללא נדוניה. בזמן שלטון הקומוניסטים היא הצליחה להתחתן בתקווה לעתיד ורוד יותר.

ועכשיו מה?

מימין לשמאל: בלה הכטנטל, שושנה, אני ונושה

המצב הזכיר התפוצצות פצצה בין מערכת כלי חרסינה. הרסו את החיים המסודרים, השקטים, את חיי האנשים שהרוויחו את לחמם בעמל רב ורצחו אותם. פירקו את בתיהם עד היסוד. אני נזכרת בביקור שלי אצל החייט שלנו, עוד לפני המלחמה. תמונת חייו האפורים והדלים השרתה עליי עצב ודיכאון בגלל חוסר התקווה והעוני. במחשבתי הצטיירו חייו כמשעממים ללא תקווה לעתיד.
ונשאלת השאלה, האם האנשים עצמם אינם מרגישים בכך? כל יום חדגוני, לא משתנה, ללא שום משמעות, אפרורי ומשעמם. עד היום עומדת לנגד עיניי התמונה של החדרון העלוב ובו שתי מיטות, שולחן מסכן ודרגש, רצפת עץ משופשפת ונקייה, מכוסה לסירוגין בשטיחים צבעוניים עבודת יד. על הקירות היו תלויות מספר מסגרות של תמונות רקומות אף הן עבודת יד. על הכסא ישב החייט הצולע ולידו עוזרתו המהמהמת שהשמיעה קולות מתחת לאף, שכנראה, היו צריכים להיות שיר. סבר פניה של העלמה הביע שביעות רצון, דבר שהפליאני ביותר. על השרפרפים ישבו כמה ילדים, הילד כבן שמונה, אצבעו המלוכלכת מחטטת באפו והוא קורא בספר, והילדה מתבוננת בסקרנות בספר, כנראה בתמונות או בציורים. האם בישלה משהו במטבח הבית. בהסתכלי עליהם הרהרתי בלִבִּי: לְמָה הם מחכים, איך הם יכולים לחיות כך? מהי המשמעות של חייהם? לא הבנתי, וגם לא יכולתי להבין שיש להם רגעים של שמחה או עצב, שעבורם הם בעלי משמעות ותוכן רב, ולא רגעים אפורים. לא הבנתי אז את משמעות החיים ונדמה לי שהבנתי זאת רק לפני זמן קצר. הסתכלתי על חייהם בבוז ובשאט נפש וחשבתי בלבי מה כבר ידוע להם על טייסים מפורסמים או על המצאות חדשות, אנשים כה קטנים ואפורים. תמצית מחשבתי היתה השאלה: האם טוב להם כך? ואם כן, איך ייתכן דבר שכזה? וכמה שזה מוכרח להיות משעמם...
היום אני מסתכלת על מערכת חיים זו מזווית אחרת וממרחק מסוים, ואני יודעת שמחשבותיי אז נבעו מחוסר הבנה ובגרות (הייתי אז בת שתים־עשרה).
הגרמנים חיסלו את בעלי המלאכה ה"אפרוריים" האלה ראשונים. הם לא היו מסוגלים לברוח למרחקים, הנשים לא הסכימו להשאיר

את ילדיהם כדי להינצל, הם לא היו בקיאים בתמרונים, אבל בעיקר לא היו בעלי אמצעים. פשוט לא היה להם כסף. סילקו אותם באקציה הראשונה שהיתה. הוציאום מהמיטות בזמן שנתם העמוקה ניערו אותם מכלי המיטה הצחורים, כשהילדים היו מחלקים עמם את המיטה, שוכבים בין ההורים או למרגלות המיטה וההורים משני צדי המיטה. ילדים אלה לא היו ערים למתרחש מסביב. הם המשיכו לשחק במגרש האיסוף, והמבוגרים נכנעים לגורלם עם בתפילה חרישית על שפתותיהם. מאותה אקציה ראשונה עברו כבר תשעה חודשים, בוצעו הרבה אקציות גם לאחר מכן ונעלמו מאות אנשים. אפילו אלו שהתמרדו והלכו נגד הזרם, אפילו האופטימיים ביותר, שנהגו לומר: "עוד קצת נתחבא והכל יהיה בסדר", אם לא כרתו את ראשיהם והם נמצאים כבר בגן העדן, גם אלה שרויים במצב רוח שפל וראשם כנוע.

אפשר עוד להבחין בסוג האנשים נוסף: "WERTVOLLE", אנשים בעלי ערך מיוחד, אנשים "מלאגר" או חברי יודנראט השמחים באומרם: "יש לנו מספר ימים במחנה, אז למה שנתאבל ונבכה, ואת הימים האחרונים מוטב שנעבור בשירה..." שרים, אוכלים, שותים ושוכבים כל לילה עם בן זוג אחר. גברים בוגדים בנשותיהם, ביודעין, ולפעמים בנוכחותן, ורווקות צעירות לא מתביישות בכך שהן מוחזקות על ידי גברים מבוגרים ונשואים. חיי פריצות, לעיני כולם, גלויים, לגלִיים לכאורה. המצב הִנו קיצוני וללא כל תקווה והשמחה דומה לשמחת הנידון למוות, המעניק לעצמו פיצוי אחרון ולא מונע מעצמו דבר לפני ההוצאה להורג. אני תוהָה מי מהם דמות יותר טראגית: העליזים לפני גזר הדין, או העצובים והכנועים ממילא. ברור שלאלה שעדיין מצליחים להיות שמחים, הפרֵדה מהחיים קשה יותר.

14.6.43

שוב פעם יום חם ובהיר. לעִתים אני מנסה לשכנע את עצמי שבעצם, בתקופה זו של השנה, כל הימים צריכים להיות בהירים וחמים, אבל רעיון זה לא מצליח לחדור לתודעתי. בתת ההכרה, ללא כל היגיון, אני מרגישה שלא ייתכן שבחוץ הכל כל כך בהיר ויפה, כי כשנכנסנו

למחבוא הנוכחי כבר היתה תקופת אביב לפי לוח השנה, אבל בחוץ ירד גשם והימים היו אפרוריים וקרירים. לכן, גם אני נדהמתי כשבעלת הבית הביאה לנו דובדבנים בשלים.

אני רואה לנגד עיניי גנים פורחים כשבאוויר מתעופפים פרפרים וחרקים, ואני תוהה איך זה שהגיע האביב כל כך מהר, ולמרות שדרך החריצים שבקרשים אפשר לראות את הדובדבנים המתנדנדים ברוח, ששינו כבר את צבעם מירוק לאדום, כנראה שאני מסתכלת אך אינני קולטת דבר. בחושבי על היום בו נשוחרר מכאן, אני מתארת לעצמי שזה יהיה יום דומה בדיוק ליום בו נכנסנו למחבוא. בעצם, דרך המחשבה שלי היא כדלקמן: כרגע הכל עומד ולא נע. כשנצליח לצאת לחופשי, העולם, הכוונה לטבע, ימשיך במהלכו הטבעי מאותה נקודת זינוק של יום היכנסנו למחבוא. חייבת אני להודות שעל היציאה מכאן (דהיינו, היציאה לחופש) וגם על חיי בעתיד אני חושבת לעתים נדירות, ואף פעם לא בצורה רצינית. במידה ואני כן חושבת על נושא זה, הרי זה כדי לדכא את המחשבות האחרות שבהן שולטים השדים והרוחות. המחשבות הללו מענות ומעלות זיכרונות קשים וטראגיים אשר משתלטים עליי באופן מוחלט. המחשבות הללו מעוררות זיכרונות הדומים לחוטים דקים ולברגים חדים התלויים בעומק המוח וחודרים לתוך פצעיי ללא רחמים. התמונות הללו משתלטות על מחשבותיי ומראות לי את האסונות כל פעם מזווית אחרת. אין כל אפשרות להתנער מהן, הן חוזרות כמוסר כליות, ברורות כמו מציאות ומחרידות כמו תמונות זוועה. אני מרגישה שהן מפוצצות את מוחי וגורמות לי להגיע לסף אי־שפיות.

במידה ואני מרגישה שמחשבותיי שוב חוזרות למסלול זה, אני מנסה בכוח להתנער מהן. אך האם אפשר בכלל לנווט מחשבות מרצון? ואפילו נניח שזה אפשרי והנני מצליחה להדחיקן בצורה חלקית, הרי הן נשארות תקועות עמוק בתודעתי, בעוד שהמחשבות (הרצויות כביכול) צפות רק על פני השטח. הרגשתי שהמחשבות הזוועתיות הללו חדרו לי לתוך מערכת כלי הדם, והן מחלישות ומעייפות אותי עד כי אפשר להשוותן למחלה ממארת.

הדברים שתיארתי, יכולים להצביע על כך, שבאופן קבוע אני נראית

כדמות טראגית, עיניים בוהות למרחוק, הלב מכווץ, מלא כאב והשפתיים קפוצות; אך אם להודות על האמת, המציאות איננה כך, בהחלט לא כך. ראשית, המצב אינו יציב, ושנית, וזה החשוב ביותר, המחשבות אינן משפיעות עליי תמיד באותה עוצמה: לפעמים הן כמעט אטומות, לא מורגשות ולפעמים, כבדות, וגורמות לבכי. לעתים הן מעיקות, נושפות לתוך הפנים בתחושת מוות כנשיבת רוח מקבר תהומי.
אני תוהה, אם צורת החיים העכשווית של חוסר מעש השפיעה עליי בצורה כזו, או אם החשיבה המעמיקה על המתרחש סביבי, הביאתני למצב זה. סבורני, שהמצב הזה של בטלה מוחלטת, תרם רבות להרגשתי זו. גם אם אני חוזרת במחשבותיי לאסון שקרה לאבי, אני בטוחה שאפילו אז לא הייתי כל כך מדוכאה כמו כעת, למרות שעברו כבר חודשיים מאז.
אני מתרשמת מכך שהאופי האומלל שלי, המלא מחשבות מטרידות שעוברות בראשי וחוזרות, הצליח להשפיע על עצביי, כי אין כל אפשרות להבין זאת בצורה אחרת, על אף גילי הצעיר. המשורר היה קורא לזה 'תקופת החיים של האביב', רק אני רצינית מעל לגילי, כך אני חושבת לפחות. אמי מתייחסת אליי כמו אל ילדה קטנה, אך אני מסתכלת על העולם מלמעלה בקצת בוז, עם השקפת עולם משלי כאילו אני בעלת ניסיון רב. ההיגיון החזק השולט בי בא במקום ניסיון השנים, ונדמה לי שהחיים יכולים להוסיף רק מיומנות, כי תיאוריה של אדם בן שישים רכשתי לעצמי כבר מזמן. לעתים אני מרגישה עייפות, אני שבעה מהחיים, למרות שעדיין לא הספקתי לטעום את טעמם. היה לי טוב כשעדיין לא הבנתי שבעצם טוב לי, ולא הייתי ערה למה שיש לי ושיכול להיות גרוע יותר ועד כמה יכול הכל להשתנות. במילים פשוטות הכל התנהל למישרין, בכיוון אחד ללא מחשבות מיותרות. אך ברגע שהמסלול השתבש, או אולי בעקבות כך, התחלתי להבין מה הם החיים, איך נוצרים מצבים שונים ומשונים והתחלתי להבין את יסודות קיומי. מכיוון שהמצב הלך והחמיר, או אולי בגלל העובדה שהתבגרתי, החיים התחילו להיראות בצורה יותר מוגדרת מכל ההיבטים, ולא רק החיים שלי אלא גם חיי אלפים

בסביבתי שהיה לי עתה זמן להתעמק בהם.
במחשבותיי הפלגתי גם לפרטי קיומם של הסובבים אותי והבנתי את מצבם. הגעתי למסקנה, שאין גבול בין טוב ורע ושני המושגים האלו לא יכולים להתקיים האחד בלי השני, כמו שהראש לא יכול להישאר בחיים ללא הגוף, ואי אפשר להפריד ביניהם, כמו שאי אפשר לבודד אטום בודד או להפריד את הגרעין מהפרוטופלסמה כך שיישאר בפני עצמו יותר משעה או שעתיים. הגעתי למסקנה, ששני המושגים האלו, רע וטוב, הִנָּם יחידה אחת בלתי ניתנת להפרדה, המורכבת מכמה יסודות שכל אחד מהם תומך בשני ועובר מקוטב אחד למשנהו מבלי שנרגיש את המעבר באמצע. יכול להיות, שלפי הבנתו של אדם אחד המושג טוב יהיה רע, ולהפך. השוני בתפיסות אלו יהיה תמיד וחושבני שאף פעם לא ישתנה. אני מבינה כעת, שכדי להתנחם למרות התוהו ובוהו שנוצר, המציאה האנושות בדמותו של אינשטיין את תיאוריית היחסות. בתחילת התייחסותי למחשבות, עדיין לא ידעתי על תיאוריית היחסות, לכן, כל מחשבותיי הובילו לכאוס אחד גדול ולשווא חיפשתי נקודת אחיזה אחת.
בתוהו ובוהו של מחשבותיי אלה, שאני משווה אותו לחושך לפני בריאת העולם, עולות לאט לאט ממעמקים צלליות של מחשבות מגובשות כמו צמחים לאחר המבול, וכן מופיע רעיון אחד מוגדר: אי אפשר לגנות אנשים בצורה מוחלטת או לבוז למישהו לחלוטין, אולי זה אפשרי רק כלפי אלה שרגילים לבוז לכולם. אי אפשר להניח מחשבה אחרונה זו כאקסיומה, אבל למדתי, שהיוצא מן הכלל מאשר את הכלל והמשכתי במחשבותיי הפילוסופיות: להבין הכל משמעותו גם לסלוח על הכל ועוד עיקרון: אין גבול להבנה. ייתכן ואלו אינם רעיונות מקוריים שלי, שאינני הראשונה להגיע למסקנות אלו, אבל בשבילי הן היו כמו התגלות.
רעיונות אלו אינם קשורים לבעיה הקרדינלית, אבל לאחר סכסוך עם חברות (בזמן שעוד הלכתי לבי"ס בבורשצוב) או שטויות זעירות אחרות נדמה היה לי שעתה כשהגעתי למסקנות אלו, אדע להתנהג בהתאם, ולא כך היה הדבר. נשארתי כמו בעבר, דומה לחברותיי הסובבות אותי. רק לאחר מריבה, שממנה יצאתי כשידי על התחתונה,

או אחרי ויכוח שבו לא שכנעתי את הסובבים, התנחמתי במחשבותיי הפילוסופיות.
זוכרת אני, למשל, את הסכסוך עם ריטה, למרות שלא זכור לי סביב מה נסב הוויכוח. בזמנים הללו היינו מסתכסכות לעתים די קרובות. אין ספק שהכל נסב סביב איזושהי שטות. בדרך כלל, הסיבה היתה "כלום", כך היתה טוענת אמה, הגברת לובלינר. כעת אני מבינה, בעצם שהעניין היה מבוסס ביסודו על ההבטחה שריטה נתנה לרייזה, שלא תתיידד עמי (לאחר שהתחלתי להתגורר אצלם עם כניסתי לבית הספר התיכון ב־1937).
אין צורך לציין, שריטה קיימה הבטחה זו בהתלהבות יתרה. מריבה זו התרחשה, כנראה, סמוך לבניין האקדמיה (הערבים בגימנסיה מלווים היו בהצגות). לפי זיכרוני, ישבתי באקדמיה עצבנית, לא מסוגלת לשלוט בעצמי, סיפרתי הכל לאירקה שימנסקה שהיתה אשת סודה של ריטה ואני הערכתיה כסמל האובייקטיביות וכבעלת

תמונה מהחופש הגדול 1939.
מימין: ריטה לובלינר (חיה בפולין), רוז'ה רוזנשטוק (כעת שושנה חסון, חיה בת"א), ריזה יוריס (נרצחה ע"י האוקראינים אחרי השואה). בסוף השורה משמאל: אני ואחותי

חוש צדק מפותח, ולכן התוודיתי בפניה על מועקתי והיא אמרה לי: "תנסי להבין". השבתי לה שבין כה וכה אני כבר מנסה להבין יותר מידי, שהרי מעולם לא אני היא זו שמתחילה את המריבות. על זה אירקה הגיבה: "בלהבין אין יותר מידי". היתה זו פליטת פה כבדרך אגב וכשהזכרתי לה זאת מאוחר יותר, תמוה היה בעיניה שאני בכלל זוכרת אירוע פעוט זה. כך, למראית עין, דמיתי לחברותיי, עליזה בעלת חוש הומור ומפוזרת מעט, אך בתוך נפשי דיכאוני מחשבותיי והשקפותיי ולכן הייתי חולמנית ולעתים קרובות עצובה. ריטה טענה בבוז שאני מעמידה פנים בכוונה, כי העצב הזה מתאים לסבר פניי. ההבדל ביני לבין חברותיי מסביב הוא כמו ההבדל בין הספרים של קנוט המסון לבין הספרים של ז'ז'שטקה. אינני יודעת אם השוואה זו מוצלחת, אך במבט ראשון זו היתה הערכתי.
במחבוא, כשדודתי הבחינה בכך שאני בוכה, היא יעצה לי לחשוב מחשבות יותר מעודדות (כאילו שידעה על מה אני חושבת) ורומק אמר: "תחשבי שאת כעת מלכה ותתארי בדמיונך את כל המערכת מסביב. זה יכול להיות ממש מרתק". החלום שלו היה להיות המלך של פולניה. ניסיתי להעלות במוחי מחשבות שמחות, לא מהסוג שרומק ניסה להציע לי, קצת שונות, אך לצערי, לא הצלחתי להעלות במחשבותיי רעיונות עליזים ועניינים. אתמול הרגשתי רווחה מסוימת, אמנם לא אירע מאורע מכריע, אך התרחש אירוע מצחיק כמעט וחייבת אנוכי לתאר זאת. בעלת הבית שלנו הודיעה לנו שבקרוב נהיה חופשיים. היא סיפרה הרבה מעשיות בלתי סבירות ואנחנו התרשמנו יותר מכמות הסיפורים מאשר מתוכנם. נדמה היה לנו שמתרחשים דברים בעלי חשיבות מכרעת, אך עדיין רחוקים הם מאתנו. בחושבי על העתיד, בהשוואה לעבר הטרגי ולאסונות שעברתי, מחשבותיי אינן כל כך ורודות.
כשאני מנסה לצפות את עתידי, הוא משתקף כשורה של אכזבות ותקוות שלא יתגשמו. אינני יכולה לתאר את העתיד בלי אבא שאבד ואני חייבת להתנהג כמו מבוגרת, בעלת שכל והיגיון. רק עכשיו התחלתי להבין את המצב לאשורו. כמה טוב היה לחיות במערכת שבתוכה לא ידעתי מאין כל דבר בא ואיך עושים כל דבר. כמה טוב

היה לא לדעת על מה ההורים דנים בשקט ולחיות בלי דאגה, בלי מחשבה וכמעט בלי רצון משלי. כשהייתי קטנה צמותיי היו עבות וארוכות ואני חלמתי שהן הולכות ומידלדלות כמו אצל חברותיי, בייחוד כלפי מטה. ועוד חלמתי שאמי תשאל לעצותיי ולא תתלחש עם אבי בנוכחותי. כמה זה מוזר, צחוק הגורל, ששתי המשאלות הללו התגשמו. הצמות הידלדלו, כמו שתיארתי לעצמי, עכשיו לא מתלחשים יותר עוד בנוכחותי, ואמא שואלת לפעמים מה דעתי, אך נראה לי שזו רק העמדת פנים. אינני סובלת את שאלותיה של אמי, כי זה מזכיר לי את יתמותי.

16.6.43

הקיץ בשיאו. היום חם במיוחד ולוהט עד לעייפה. בבית הסוהר שלנו צפוף ומחניק, הצפיפות וחוסר המקום מציקים לנו, במיוחד, בימים כאלה ואילו בימים צוננים המרחב בבית הסוהר נראה לנו מרווח יותר. אני, דודתי ורומק מתכרבלים מתחת לשמיכה אחת, כי דרך הרווחים בין שלבי העץ נושבת רוח פרצים ואז יש לנו אוויר בשפע. בימים כאלה נראה המשטח שניים על שלושה מטרים, מספיק. אבל היום, יום מחניק ומייגע במיוחד. אני מרגישה שאפילו האוויר מסביב מתחיל להיות עוין עבורנו. יש ימים שספוגים ב"נגד" כשכל אחד מאתנו, הנוכחים, מחפש סיבה לחילוקי דעות ומריבות או לפליטת הערות עוקצניות. בימים כתיקונם, כשעוד היינו חופשיים, העוזרות היו שוברות צלחות, הצלי היה נשרף, כפיות כסף היו חסרות, והפקידות במשרד עשו את כל השגיאות האפשריות, דבר שהכריח אותנו לחזור על אותו משפט כמה פעמים. בימים כאלה הגיעו שטרות חוב לפירעון וגם נשברו כוסות הבדולח שהיה להן ערך רגשי מיוחד. באווירה העוינת הזו, כולם, אפילו אלה שלא היו מעורבים באופן ישיר, התהלכו באפים ארוכים, בעיניים כבויות ועשו תנועות עצבניות. יש ימים של אוויר ספוג אדישות וחוסר מעש, ואחרים שהם מלאי התרגשות, גירויים וציפייה. היום הזה היה משעמם, מעייף ומעצבן. בכל הימים הארוכים האלה שאני כלואה כאן, בבית הסוהר הזה, בשכיבה כפויה ובחוסר מעש מוחלט, אף פעם לא הכביד עליי המצב

כמו היום. כל רגע אני מסתכלת על שעוני כאילו אני מחכה למשהו וכאילו אני ממהרת למקום מסוים. רק 10:00, רק 12:00, רק 13:00. בשלב זה, בעלת הבית מביאה לנו ארוחת צהריים שקצת משנה את ההרגשה לפרק זמן קצר ביותר ושוב רק 14:00 ורק 15:00. כמה שזה נורא, כמה שזה מחוסר תקווה וללא תקנה.
אני אפילו מקנאה בחיי פושע שמרצה את עונשו בבית הסוהר. כן, קנאתי נתונה לרועי צאן, לצוענים, לנוודים, למחוסרי בית ולמקבצי נדבות שגורלם, בהשוואה לשלנו, נראה לי מלכותי, כי הם אינם תלויים ואינם מתחבאים ולמרות גורלם העלוב, הרי הם חופשיים. בנקודה זו עליי להוסיף, שאולי בגלל חלומותיי ואולי בגלל ששכחתי מה זה חופש, ונגמלתי מלהיות עצמאית, הרי שהחופש נתפס במוחי במובן הרבה יותר רחב ועמוק ממובנו הרגיל, וממדיו ענקיים לעומת מעמדו במציאות יום יומית. במרחק של מטר מחוץ למחבואנו, מתנהלים החיים כסדרם, ישנם אנשים חופשיים וקיים עולם ומלואו. קשה לי להאמין שאפילו ברגע הנוכחי חיים מסביבי אנשים מאושרים, אולי מישהו רוקד טנגו, מישהו רוכב על סוס ומישהו שוחה בנהר, מישהו נולד, וכל אלה אינם ערים לסבל ולעינויים שאנו עוברים ללא כל סיבה. כל אותם חיי יום יום של עליות וירידות, הצלחות ונפילות, כל אלו שהיו גם מנת חלקנו לפני האסון, נראים לי כשקר אחד גדול ולא מציאותי, שכאילו לא היה קיים מעולם, אולי רק בחלומות. לעתים קרובות יש לי הרושם שכל העולם זה אנחנו, ולא קיים דבר אחר, ואפילו הנוף שמשתקף מבעד לחריצי הקרשים נראה לי כתפאורה מלאכותית. לפיכך, אין זה כל־כך מוזר שאני נעשית כה אדישה או מתמרדת בתוכי לפעמים, והרגשת האין מוצא גורמת לי לדיכאון עמוק. יש לי חשק לקחת את מחוגי השעון ולסובבם עד בלי סוף כאילו הזמן היה תלוי בשעון, כאילו הפעולה הזו היתה משנה את המצב הנוכחי האומלל.

23.6.43, *יזיז'ניה*

עצוב, קודר וחסר תקווה. השמים מכוסים עננים כבדים, אין סימן של התבהרות והגשמים מילאו את הכוך שלנו עד צוואר. הרגשתנו

היא שעוד רגע נטבע במים וברטיבות. אתמול נעלמו ארבעה יהודים, ואני חוששת מאד לגורלה של אמי. למה היא עדיין ממשיכה להישאר בבית שלנו? ביקשתי מהאישה שמסתירה אותנו, שבזמן שהותה בעיר תנסה לברר מה קורה שם. היא ניסתה להרגיעני בכך, שסיפרה לי שפגשה את חנקה אשר סיפרה לה שאמי עזבה את ביתנו.
בכל זאת אינני שקטה, הראש שלי מתפוצץ ואני מרגישה כאילו אני יושבת על לוע הר געש. אנחנו חיים במצב של התרגשות ועצבנות אדירה. אני מרגישה אי שקט כמו אדם היושב על גחלים בוערות, או על סיכות. דודתי, הנמצאת לידי, שניחנה בעצבים בריאים, מרגישה לעתים קרובות כמוני. על רומק אינני מדברת, לוּ היו לוֹ מספיק ספרים היה יושב כאן עד סוף חייו. בעלת הבית שלנו מביאה לו לוחות ישנים, ועיתונים מתקופתו של הקייזר פרנץ יוזף, מדריכים חקלאיים וכן ספרי לימוד של בית ספר וכל מיני דפים ישנים נוספים והוא בולע כל זאת במהירות מסחררת. לפעמים אני מספרת לרומק על סרטים שראיתי בעבר או על חוויה אחרת מימי בית הספר – והוא ברקיע השביעי. לפעמים כשאין לי חשק לספר, הוא מתחיל לנג'ס לי: אנא, ספרי לי משהו, הרי הבטחת לי (למרות שלא הבטחתי לו מאומה) ואני מספרת לו כדי להיפטר מהנדנודים שלו. מעניין על כמה מאורעות ותקריות כבר דיווחתי לו מהתקופה הלא כל כך ארוכה של היותי תלמידה (רק ארבע שנים, זמן שהייתי בגימנסיה בבורשצ'וב). לפעמים אני מתלהבת בעצמי מהסיפורים שלי, וכשאני מספרת לו את חוויותיי אני מתרגשת והזיכרונות המתוארים מביאים בעקבותיהם זיכרונות נוספים, שבעת התרחשותם לא התעלו מעל מאורעות אפרוריים, יום יומיים והיום הם מקבלים צבעי חג, ניצוץ של אור בלתי רגיל והכל נראה עטוף צביון רומנטי, משכר בעוצמתו, ולפעמים הם נראים לי כמו סרט קולנוע או חלום מהעבר. יש לי הרושם שהאדם שמאזין, משפיע על רמתם הגבוהה של הסיפורים. רומק הִנו מאזין בלתי רגיל. אם היה בכוחי לספר עוד ועוד הוא היה מסוגל להקשיב לדבריי ימים ולילות ארוכים בלי הפסקה, ולא חשוב גם אם הסיפור חוזר על עצמו. באותה צורה הוא מקשיב גם לאגדות ולסיפורים שהמצאתי, לחלומות ואפילו לתיאורים של מבנה כיתות

בית הספר. כל זה מעניין אותו. הוא חושב שאני מספרת בצורה מרתקת. האם אינני יכולה להיות גאה על כך? המלחמה וגם המאורעות הטרגיים לא הצליחו לפגוע בנשמתו של הילד הזה ולא השאירו עליו שום סימנים שליליים. אמנם, יש לו פֶּה די גדול, דודתי טוענת שהוא פרחח, אני חושבת שהוא פשוט לא מחונך וגם בזמנים כתיקונם הוא לא היה שונה ממה שהוא עכשיו. ברור, שכמה מכות לא היו משכנעות אותו לסגור את הפה "הגדול" שלו, וברור שיותר סבלנות וחינוך לא היו משנים את התנהגותו. אין לי ספק, שאחד כמוהו יסתדר בחיים בצורה מצוינת וימצא סיפוק במה שיעשה.

"הרומצ'ק שלי בעל טעם אנין", אומרת הדודה בגאוות אם מובנת: "למרות שהוא נבל קטן, אך פיקח וחריף, העיקר שיהיה לו מזל לשרוד". כתשובה מתנפל רומק על אמו בצעקות: "פוטקו שוטקו" בהביעו כלפיה אהבה ללא גבול והוא מתחיל לחבקה ולנשקה עד שהיא אינה מסוגלת לנשום ונאלצת להגן על עצמה מפניו.

3.8.43, יזיז'ניה

אני מתגעגעת... חוטי עכביש דקים, אך חדים להפליא עוטפים אותי בהרגשת געגועים. יד גדולה וכבדה מונחת על החזה כבול עץ ומעין חרקים זריזים, טפילים וקטנים חודרים ללבבי...

ההרגשה הזו נעימה לי וחביבה עליי. היא יורדת עליי כהשראה, נושפת על פניי הרגשה של מרחבים רחבים של ריח עצי אורן וניחוח חציר קיצי וחם לאחר הקציר, ומשב רוח של חציר המתייבש בשמש מעורב בריח שיחי שושנים. אני אוהבת לנוח על הגב כשכפות ידיי מתחת לראשי, המרפקים בצדדים, ולהסתכל למרחב בעפעפיים חצי פתוחים. העיניים שלי מצליחות להשקיף למרחקים הרבה מעבר לסדקים הצרים של לוחות העץ ואני רואה את כחול השמים וירק ללא צורה, ומתעלמת מהקש הסדוק והבלוי שמתחתיי. אלו הם רגעי חסד שבהם אני רק שוכבת, לא חושבת ורק מרגישה. לא פעם נראה לי שהגעגועים האלה הם לא תוצר של דמיון אלא משהו ממשי, בעל צורה שבא אליי ממרחקים כדי לשעשעני קצת. אני מדמיינת

לעצמי שאם רק אסתובב, אוכל לתפוס דמות זו בידי או לפחות לראותה. לא פעם אני תוהה עד כמה השתניתי בזמן כה קצר, אך מחשבות כאלה, פרי דמיון רומנטי ומושגים אבסטרקטים, רחוקות ממני. עוד לפני שנה, היה אמיתי בשבילי היה רק מה שאפשר לגעת בו, מה שהיה מוצק ומציאותי ולכל השאר, כולל ספרים מסוימים, התייחסתי בבוז ולעג. ראיתי בהם תוצר של דמיון חולה, שהוא כמעמסה המזיקה לחיי היום יום. וזה לא היה כך רק במציאות של ימינו, אלא גם במציאות של זמנים כתיקונם. מה שלא היה מועיל היה מזיק והלאה עם זה... פעם, ההתוודות על חלומות ורגשות היתה (וכאן אני כוללת גם חלומות רומנטיים של בני טיפש עשרה), מביכה אותי, אפילו אם באו מפיות אחרים ולא מפי, ואפילו אם החניפו לי, זה היה גורם לי לרגשות זעם ורוגז. אין פירושו של דבר שהייתי פוסלת, לחלוטין, את הצד הפיוטי של החיים ומשאירה רק את הלחם היבש (האם החיים אינם מורכבים מלחם יבש ספוג בפואטיקה?).

אינני יכולה להגיד שעשיתי זאת, אבל חשבתי שאם מישהו רוצה לעסוק בשירה רומנטית שילמד את מיצקביץ, שילר או שייקספיר או שיקנה לו כרטיס לקולנוע, אך אין לערב זאת בחיי היום יום. למרות המחשבות הקיצוניות האלו, גם אני אהבתי לעמוד לפעמים בערב בחלון ולהסתכל ברקיע מלא הכוכבים, לדמיין ולחלום. לא חלמתי בדרך כלל על הנושאים שחולמות בנות גילי, אבל יש להודות, שעיגול הלבנה, הכוכבים הנוצצים (נקבים של זהב ברקיע) וריח הפרחים בגינה השרו עליי אווירה מיוחדת. בשקט, שאיש לא יידע, ניסיתי את כישרונותיי כמשוררת, בהצלחה חלקית, ואז התחלתי להרגיש, בצורה לא ברורה ובתת ההכרה שאם מישהו רוצה כבר לחלום ולחשוב בצורה מופשטת אין להיאנח, או להתוודות. אדם צריך לשמור את כל הרגשות האלו לעצמו. אני, בעצמי, בושתי מהמחשבות האלו כמו שאנשים מתביישים, לפעמים, מעֵירום ולא סבלתי שמישהו השתמש במליצות ובפראזות נדושות.

ו.נ. נראה לי סימפטי עד שהודה בפניי איך אתמול בשוכבו בלילה הוא חשב על דברים שאינני רוצה לחזור עליהם, והסתכל על הירח.

מרגע זה פסלתי אותו. מאז שהיכרתיו מקרוב הבנתי, שבחור זה אף פעם לא מדבר שטויות. תמיד היה ענייני, ודיבר אליי ברור, ללא רמזים ומבלי לשים שלוש נקודות... לפעמים חשבתי בלִבי: אולי תצא מפיו איזו שטות קטנה, כמובן שטות "פקחית" וכל כך שמחתי, סוף סוף בחור מסוג אחר. אך בסך הכל התברר שאינו שונה מהאחרים וכשהתחיל לדבר כבר לא הפסיק. למשל, הוא אמר לי פעם: "מזמן שאני חי אני מחפש את האמת. אמת בכל דבר ובכל מקום. עכשיו אני חושב שמצאתי. אַת היא, בשבילי, התגלמות האמת". אוי, כמה שצחקתי. אמת, שכל היחסים בינינו התחילו לשעממני. עד עכשיו מה שקסם לי בו היה השכל הישר ודרך המחשבה ללא פילוסופיה וללא הרהורים מיותרים. התבונה שלו כיסתה אפילו על חוסר אינטליגנציה מסוים. עבורי, הוא היה כמו חברה נעימה, חביבה וישרה. הבנים לא מהווים בשבילי כוח משיכה, כפי שזה מובן לאחרים, והיחס שלי אליהם שונה לעומת יחסן של חברותיי. התייחסותי אליהם היא כמו לידיד נחמד, חבר, וציפיתי שגם הם יתייחסו אליי בהתאם. על אף שחברותיי סבורות שאינני מחבבת בנים, ואני גם מצליפה בהם בלשוני, אני חושבת שאפשר להתיידד עמם והם יכולים להיות יותר כנים וידידותיים מחברה, אך צריך לדעת להבחין עם מי ובמיוחד איך. ביחסים שנרקמים על הבסיס הזה, אי אפשר לדבר על קנאה, פרֵדה, בגידה, זה הכל מחוץ לתחום ולא היה לכך מקום בינינו. אבל האם הבנים מסוגלים לפתח יחסים כאלו?

אני נזכרת שבשנה שעברה שושנה ואני היינו נפגשות עם א.מ. ועם ג'.נ, ואני מצִדי ניסיתי לפתח יחסי ידידות, אבל נכשלתי. עובדה זו היתה צריכה להחניף לי, כי שניהם התוודו על אהבתם אליי. למעשה וידוי זה הרגיז אותי ולא היה לי יותר רצון להיפגש עִמם. ראשית, הרגיזוני הביטויים הרומנטיים והצורה המצחיקה של התבטאותם. ועכשיו אני לבד חולמת ואפילו כותבת על כך. אולי, הם לא היו כל כך מגוחכים, אולי באמת הם חשו ברגש חזק וצורת הדיבור לא נבעה מפנטזיה, אלא מצורך עמוק מלב. ייתכן שלא הייתי צריכה לעשות מהם צחוק ללא רחמנות ולמנוע מהם מלבוא לידי ביטוי. אולי כל זה נבע מכך שהסתכלתי עליהם מלמעלה, ולמרות שהיו

מבוגרים ממני, הרגשתי שאני חכמה יותר מהם וההבדל בינינו הוא בכך, שהייתי מפוקחת במיוחד ולא מעורבת, והם הסתכלו על העולם בעיניים של אפולו ואפרודיטה.

אך כל אלה הם הרהורי עבר. מבחינת הזמן אין זו תקופה ארוכה, אך מה עוצמת ההתרחשויות מאז? איזה טרגדיות וסבל רב התרחשו בזמן כה קצר, בסך הכל רק שנה? איני יכולה לתאר זאת, כי זה יהיה כחילול הקודש. העובדות מדברות בעד עצמן, ואני סבורה שלא יהיה אדם שירצה לתאר זאת במילים. כמובן, שאינני מתייחסת לאלה שיבואו אחרינו אשר בשבילם הזוועות והטרגדיות יהוו בסיס לרומנים מעניינים ומרגשים ויסודות לשירים עצובים. למעשה, אני מתכוונת לאלה שהם עדים לזוועות הקורות כעת מסביבם ומשקיפים על כל ההתרחשויות בידיים שלובות, ביחס אדיש ולפעמים אפילו בשביעות רצון מסוימת. אני גם לא חושבת על אלה שיבואו פעם ממקומות רחוקים, כדי לשמוע מעדי ראייה או משכנים ומתושבים מקומיים על האירועים הנוראים שהתרחשו סביבם ולהם נודע אודותם מהעיתונות או מהרדיו. אלה, האחרונים, יהיו מסוגלים לתאר את כל הזוועות שקרו לנו. לגבי אלה שישרדו, לאחר שעברו את הגיהינום, אלה שסבלו מעינויים, שדמם ודם הקרובים להם ביותר נשפך בידי השטן, אלה בטוח ישתקו. אני משוכנעת, שהכתיבה או הגילוי על כל הנוראות שקרו לי, וכן לניצולים שחזו על בשרם את כל הסבל הנורא, אם בכלל ישרדו כאלה - כל זה יהיה קשה מידי, קרוב מידי וכמעט בלתי אפשרי. לנוכח הרציחות ההמוניות, אפילו הפילוסופיה הרמה ביותר והאמונה העמוקה ביותר, מתנדנדות ונופלות כמו עשב שנקצץ. אני מנסה שלא לחשוב על כל זה, כי אלו הן העובדות שאינן ניתנות לשינוי ולערעור, ואי אפשר יהיה לפצות על כל הסבל והזוועות לעולם.

אני בעצמי לא כותבת על זה ועוברת בשתיקה על כל הנושא, העובדות ידברו בעד עצמן. לפני שנה חשבתי שיש ערך רק לדברים הממשיים שאפשר למשש, חוץ מרגעי חולשה ומצבי רוח, ומי לא מתנסה בהם, וראיתי את עצמי כדמות ריאליסטית והייתי גם גאה בכך. החרקים והפשפשים גרמו לי להתרגשות גדולה יותר מאשר מראות הנוף

המרהיבים ביותר. בזמן האחרון, קרו דברים נוספים, אירועים שקשה להבין או המופיעים רק ברמזים, שינויים בקול שרק אוזן רגישה במיוחד יכולה להבחין בהם. סבלתי מאד מדיכוי ומהשפלות וניסיתי לא לכופף את גבי. יותר ויותר ירדנו לשפל המדרגה ואפשרויות התמרון הלכו והצטמצמו, ולמרות שבתחילה פסחו האירועים, במקצת, על משפחתי. בכל זאת, בכל מקום שבו נפגשתי עם "אריים" שהכרתי מקודם, היתה לי הרגשת נחיתות, הייתי נתפסת למילים ומנסה להרים את הראש, אבל בכל פעם נדמה היה לי שרק רצו להשפילני ולהעליבני. כל פעם נדמה היה לי שאני שומעת דברי בוז והתייחסות כאל יְצור נחות, ובטון דיבורם של שכנים ושל חברים לספסל הלימודים שמעתי נימה של עליונות וזלזול. הדבר הכי גרוע היה, שגם אני כמותם הרגשתי שהיחס שהפגינו כלפיי מושפע מהאווירה הכללית השולטת כאן. סבלתי מכך נורא. הייתי נתקפת רגעים של בהירות מוזרה שבהם היתה תמונת ההווה נפרשת לפניי כמו מסך מואר בחוזקה, כשהמציאות הבלתי מתפשרת על כל הזדוניות שבה אינה ניתנת לשינוי. זה קרה לעתים נדירות, אבל בזמן התרחשותם, היו אלה רגעים מחרידים. רק אדם שעבר גיהינום של רגשות מסוג זה, והרהורים ללא תקנה, יכול להבין את הזוועה הזו. מכיוון שאני עוברת עתה גיהינום זה, אני גם מבינה את המצב ואת המציאות בכללותה. עכשיו, כשההווה כל כך שחור, בלי זיק של תקווה לעתיד ובלי סיכוי לשינוי, כמעט בלתי אפשרי לחיות רק את המציאות. עכשיו, שחיי יום־יום הצטמצמו לאפס, כשהעולם שלנו כולו הוא תא קטן מתחת לגג הקש, כשאנחנו לא פוגשים בני אדם ולא מדברים עם איש, אני חיה רק בעולם מופשט מלא געגועים.

23.8.43

רצף של ימים גדושים, מעייפים רצופי תמונות שחולה רואה אותן בעוויתות שלפני המוות, בהתקפי מחלת הנפילה ובהזיות של הרגעים האחרונים של הערנות שלפני הסוף. תוקפת אותי בהלה נוראה, בלתי מרוסנת: דפיקות הלב מואצות, הרגשת כנפיים מפרפרות של ציפור שנתפשה בשבי, קוצר נשימה, חיוורון פנים כצבעו של אדם

מת, הפה מתייבש, האישונים מתרחבים, התנועות עצבניות וההרגשה היא שאני רוצה לרוץ, כמה שיותר מהר. והמחשבה – מחשבה אחת, לא מוגדרת לחלוטין חולפת במוחי כמו רטט שלפני המוות, האם זה בא כבר? האם בחלוף רגע אהפוך לגוף ללא רוח חיים? האם זה כבר הסוף? הוי, הלוואי שהקץ עוד יידחה, כן, אני עדיין רוצה לחיות וזהו הפחד שלפני המוות. איני פוחדת מהמוות ולכן, מדוע נבהלתי כל כך מהקול הזר אותו שמענו בוקע מחצר השכנים?

על אף העובדה שאני מרגישה לפעמים אדישות לחיים ולמרות הפחד של חיה נרדפת, רק כתוצאה מיצר בסיסי ללא שום שליטה רצונית, באות תגובות של בהלה נוראה. בעצם, ברגע זה שוכנת בי שלווה נפשית הן כלפי התולעים (אני מתכוונת לתולעים האוכלות אותנו אחרי המוות) והן כלפי הרגשת ההיעלמות המוחלטת, ההפיכה לאפס, לכלום, ההתפרקות ללא זכר. איני חושבת על כך כעת. נראה לי מוזר, שכעבור שנייה אולי יפסיק הזמן להיות גורם עבורי ומה שקורה כעת ומה שיתרחש בעוד מיליון שנים יהיה היינו הך עבורי, בו בזמן שכעת כל דקה נדמית לי כשנה, השעות נדמות לי לזמן אינסופי ולעבור בשלום כל יום ויום נדמה לי כגבורה אמיתית. עוד ברגע זה, כל רחש גורם לנו לגירוי ולהתרגשות מרבית והאוזן צדה כל רשרוש, אפילו הקל ביותר, בדממה העוטפת את עולמנו. ייתכן שבעוד דקה המאורעות הכי גורליים לא יעניינו אותי יותר, והכל כבר יהיה מן הסתם מחוץ להווייתי. כשיתרחש סוף כל סוף המאורע שאנו משתוקקים לו בכל ישותנו אשאר בכל זאת בדממה, באדישות, בשקט וקרה כמו אבן. הייתי מתפללת לכך שאפשר יהיה להחיות, ולו רק לדקה זעירה של שמחה, את כל אלה שנרצחו בצורה טרגית כל כך, כדי שישתתפו גם הם ביום של התרחשות הנס, של החופש והחירות. לו אפשר היה לתרום לכל אותם האנשים שהכל הסתיים עבורם, לפחות שנייה של הרגשת ניצחון וגאולה, סבורני שזה יהיה הרגע הנפלא ביותר (חסרות מילים לתאר זאת) וכך לפצותם אולי במעט על הסבל הבלתי אנושי ועל העינויים שעברו. אך זה בלתי אפשרי. זה בלתי אפשרי, בלתי ניתן לביצוע ואני יודעת שזה כך. זוהי העובדה הטרגית ביותר. המחשבה על כך, שכל כך הרבה אלפים וגם אני

ביניהם (לא אני דוחה מחשבה זו) לא יוכלו ליהנות מהדקות ההן, מחשבה זו הִנה גיהינום אמיתי.
למרות הסבל הרב שהוא מנת חלקי כעת, הייתי מוכנה לסבול ייסורים פי עשרה, מה אני אומרת, גם פי רבבות או פי מאה רבבות רק כדי לזכות לרגע הזה המיוחל, הרגע הגדול. האם זה לא יהיה כדאי? רק לזכות ולהגיע. המרכיב הנוסף והמחריד במוות הזה שלנו הוא, שלא נוכל לקדם את פני השחרור ונישאר ללא רגשות ואדישים (המיליונים הנרצחים) לשחרורנו ולניצחון החופש.
אלוהים, מלבדנו איש עוד לא הרגיש את עוצמת הרדיפות, ההשפלה וחוסר האונים כמונו. אני מציינת זאת בביטחון מלא: זה לא קרה אף פעם בהיסטוריה של התבל. אפילו העבדים, האסירים הכבולים באזיקים, אבותינו במצרים, מאה פעם - לא. מאז בריאת העולם והולדת האדם הראשון - בכל ההיסטוריה האנושית, (כולל עבדים, שפחות, כושים ומוז'יקים רוסים) לא סבל ולא היה בן אנוש חשוף לאותם עינויים ומעשי אכזריות שהם מנת חלקנו. אפילו פולניה היתה כבושה במשך תקופה ארוכה וכמה ספרים בספרות הפולנית הוקדשו לנושא זה. באופן משכנע ומרגש כותבים על תקופה זו ז'רומסקי, שינקביץ ודומרובסקה שסיפוריהם מחרידים ומזעזעים, אולם מהם תיאורים אלו לעומת כל מה שעובר עלינו.
עד כמה שאני מנסה להיזכר, אין מקום להשוואה בין הסיפורים וגיבוריהם לבין מה שמתרחש כאן אתנו.
אני לא נוצרייה, אך אני חיה בארץ של נוצרים, בין הנוצרים ואמונתם ודתם לא זרות לי.
לא פעם קראתי ושמעתי על ישו הנוצרי, המשיח שגאל את העולם, על דרך ייסוריו וסִבלו ובסוף על צליבתו וכיצד קם לתחייה. באופן טבעי לגמרי אני משווה את ייסורינו לייסוריו. יכולה אני לדמיין לעצמי את סבלו הרב של בן האדם וכמה קשה היתה דרך ייסוריו. אני מכירה במלוא ההכרה את גודל סבלו, אבל לא יהיה זה חילול הקודש באם אשווה בין שני המצבים. לי זה לא נראה כחילול הקודש, אלא להפך. ולכן השאלה: אם בגלל הסבל שלו הוא גאל את העולם, שחרר את האנושות (אינני בקיאה בכל המונחים), קם לתחייה, והפך

לאלוהים, ביצע נִסים לאין ספור ונעשה לסמל של אידיאל שאינו ניתן להשגה ועמים שלמים הלכו בעקבותיו וניסו לחקותו במשך דורות, אם אכן כך היה מהו הפיצוי שאנחנו, המיליונים שגורלם נחרץ להירצח, נקבל כתגמול על כל הייסורים? מה? האם יש בעולם כולו משהו שיכול לפצות את אלה שסבלו מהפגיעות לפחות בצורה חלקית? אולי הקימה לתחייה, אפילו רק לדקה, כדי לראות, לחוש ולהיות עד לשחרור, אולי זה היה יכול להיות פיצוי מה על כל זוועות העבר? האם יש יסוד למאוויים אלה? העובדה היא: שאין.
אבי היה טוען שיהודים וגרמנים יפסידו את המלחמה, ושיהיה מעניין מאד ומרתק לחיות לאחר המלחמה.
האמנם?

2.9.43, יזיז'ניה

זה חמישה ימים אנו נמצאים שוב בביתנו. היינו חייבים לנטוש את העמדה הקודמת מכיוון שמקום מחבואנו נעשה "חם", אפילו לא "חם" אלא רותח. נדמה לי שמתחילת שהייתנו במקום, עובדת היותנו שם לא היתה בגדר סוד כמוס. נדמה לי שכבר מהרגע הראשון ידעו השכנים ש"מישהו מתחבא שם", ומשערת אני שתיארו לעצמם "מי" ו"כמה", רק שאיכשהו הצלחנו להתחמק. האם זו היתה מקריות או יד הגורל? מי מעדיף מה! כעת עובדת מחבואנו נעשתה נחלת הכלל וברור שלאורך זמן אי אפשר יותר להתחבא, במיוחד לנוכח העובדה שאנשים הם סקרניים ואוהבים לדחוף את אפם לכל חור, ובמיוחד הם קנאים ושמחים לאיד. צריך לציין, שבעלת הבית שלנו לא נהגה בזהירות יתר בטיפולה בנו (במיוחד מאותו רגע שבו נודע לה, שבמקרה הגרוע לא יפגעו בה, ואם ימצאונו ויחסלונו, היא יכולה להשלים עם כך) והבטיחה לנו כל הזמן שהכל בסדר, שאף אחד לא יסגירנו גם אם יידעו שהיא מחביאה יהודים, ומה עוד שהיא משוכנעת שאין איש יודע על כך. דודתי ניסתה להעיר לה שתנהג ביתר זהירות בהעברת האוכל, לדוגמא: העברת תירס מבושל על מגש ממש כמו במסעדה. להצדקתה היא טענה שהגדר ופרחי הכלניות מסתירים את הנעשה בחצרה, וחזרה באומרה: "אני לא רוצה לחיות בפחד".

יחד עם זאת, יכלה לספר לנו רכילויות והערות שהיא שומעת בין השורות. לדוגמא: שכניה מעירים לה על כך שהיא קונה יותר מידי חמאה (במה אנשים מתעניינים?) ושהיא לבושה בבגדים יפים מידי ועוד הערות דומות. נוסף לכך הוסיפה ואמרה, ששכנה אחת העירה לה, במישרין, בזמן מריבה קטנה, וכשהבחינה שנבהלנו מהסיפור הוסיפה: "ההערות היו רק חצי ברצינות וחצי בצחוק, כי לא רבנו".
אני מניחה שלמעשה התפתח שם ריב דברים, כי בעלת הבית שלנו נטתה לריב ולמדנים, לא סלחה לאיש וידה צריכה היתה תמיד להיות על העליונה בכל ויכוח. דודתי רצתה לעזוב את מקום המחבוא מזמן ולכן אמרה: "האישה טוענת דבר אחד ואני יודעת את המציאות לאמיתה", דהיינו, שהמקום נעשה מסוכן. רק אמי ודודי כתבו לנו שנישאר במקום. באין ברירה אחרת, נשארנו לחסד ולאי חסד של הגורל ולקחנו על עצמנו את הסיכון של מקרה עיוור. לאחר הסיפורים האחרונים לא נותרה לנו ברירה אלא לצאת משם. החלטנו לעזוב בערב. רומק היה חייב ללכת ראשון, בלווית בעלת הבית, ולהודיע על כך שאנו חוזרים. התכנית היתה שיבואו מהבית לקראתנו ויעבירונו דרך החצר. המבצע הזה דרש זהירות יתר, כאילו לעשות חור בביצה רכה. שנייה של תנועה בלתי זהירה, הביצה מתפוצצת והכל נשפך. כאן היה מדובר על הדרך עד הבית והכניסה לתוכו כשהשוער, מריניה, כלב, בטרנצ'וקובה והרוקחת שומרים על הפתח.
כפי שהזכרתי לעיל, רומק יצא ראשון. הוא החליט לקחת עמו את הכרית שנהג לישון עליה, ובגלל הפחד פן יעורר חשד שם אותה מאחור במכנסיו. זה היה מצחיק ולמרות שהזמן לא היה מעודד במיוחד, דודתי ואני פרצנו בצחוק למראהו. זה מדהים עד כמה שטויות קטנות יכולות במצב זה להתנפח ולהיהפך לצרה גדולה. לאחר שרומק עזב, נזכרה דודתי פתאום בכרית הזו והתחילה לאכול את עצמה ולהתייסר באומרה: "איך יכולתי להסכים לדבר כזה שיכול לעורר חשד", וכמו להכעיס היה לילה בהיר מוצף באור הירח. בגלל שטות קטנה כזו יכולנו ליפול בפח. כמה מגוחכים כל הייסורים והפחדים שעברנו בגלל כרית קטנה זו עברו רגעים ארוכים לאין סוף. הזמן התארך ללא רחמים עד שזכינו לראות את בעלת ביתנו שבה בחזרה.

ראיתי שאין היא מתלהבת ללוות גם את דודתי וגם אותי, אך היא הלא הסכימה לכך מראש. בכלל, דודתי טענה שהיא "מנטש" (בן אדם) עבורנו. היו לה בוודאי גם "התחכמויות" משלה, אך הייתי מאד שמחה אילו יכולתי לגמול לה. בימינו אלו יש מעט אנשים המאירים לנו פנים והיא הפגינה אנושיות רבה.
יצאנו החוצה, הערב היה חם ובחוץ נשבו רוחות נעימות של קיץ, נשבה רוח קלה שהניעה את עלי העצים המרשרשים, האגם הקטן השתקף כמו בחלום, מאה אורות נצנצו בתוכו ואלפי קרניים. הבתים משכו באורותיהם והקרינו חום, השתייכות ובטחון. עברנו בשבילים צדדיים, דרך גנים ואחר כך קרבנו בין סמטאות ובתים לביתנו. בעבר היו כאן סמטאות שגרו בהם יהודים, אך לא נשאר מהן זכר. במקומן נוצרה כיכר, ובמקומות אחדים כבר שתלו תירס במקום הבתים שעתה היו לחורבות. מרחוק ראינו אור כמו נווה מדבר, בית. יכול להיות שהיה יפה יותר, גדול יותר וגרו בו ולכן נשאר עומד בודד במקום. התמונה הזו היתה מבהילה וקורעת לב. שחטו את האנשים, פירקו והרסו את הבתים ואת האדמה חרשו. בעבר הכל היה צפוף פה. שיחקו כאן ילדים. מאחור היה בית המלאכה של הסנדלר, מצד ימין עמד הקיוסק שבו מכרו מי סודה, גלידה ובירה, ובצד גרו שתי הנשים העניות. הנפח גר על הגבעה ומאחור גר נושא דליי המים, ובכל העיירה התנהלה עבודה מאומצת ורחשו חיים עשירים ומגוונים. כעת השתרר מדבר באמצע העיירה. חיים... מתגעגעת אני אליכם יותר מבעבר. כעת אתם לא מצטיירים לי כפנורמה רחוקה, אלא כתמונה מציאותית העומדת לנגד עיניי, ואתם זורמים קרוב אליי.
אנו קרובים לרחוב הראשי והרגשתי היא שאני כמעט נוגעת בחיים עצמם. שם, מחוץ לעיר ורחוק מתנועה כלשהי, החיים נראים כבלתי קיימים והסטגנציה היא מנת חלקם של כולם. וכאן אני שומעת פתאום את קצב החיים האמיתי ויש לי הרגשה של נגיעה ברקות ושל מישוש הדופק. הכל נע ושום דבר לא עומד. אני שומעת שירה של צעירים ואת צחוקם, את לחשם של הזוגות ואת השיחות של העוברים ושבים ואת הלמות פרסות הסוסים ואפילו מריחה את ריח הדלק הנפלט ממכונית עוברת.

שוב תוקפים אותי געגועים, לא כאלה הנובעים מנוסטלגיה בלתי מוגדרת, קלה וצבעונית, אלא מתוך הרגשה של התקוממות ומרד, דהיינו, בשל געגועים לחופש, לחיים ולעולם. ההרגשה כמעט מפוצצת את מוחי. אני מתחילה להתייפח, רוצה לנהום בקול רם כמו כלב רעב, צמא ומבוהל.

בבית מצאתי את אמי. רזה, כמעט מיובשת ומכתב משמק. המכתב משמק הסב לי נחת מרובה ושימח אותי יותר מכל שאר המכתבים. הוא כתב אותו ב־12.6, אך אמי לא העבירה אותו אליי והוא גרם לי להתרגשות מיוחדת, ואני מאד מצטערת שלא יכולתי לענות לו. המכתב כתוב בצורה ידידותית חמה ובאצילות נפש. הדודה שלי טוענת שמשפחתו הם אנשים אציליים, יחידי סגולה והיום כבר לא קיימים אנשים כאלה. הם בני אדם מיוחדים, גם אני סבורה כך ומשוכנעת שאי אפשר למצוא רבים כמותם. עיון חוזר במכתבו עורר בי רגש אדיר של ידידות כלפיו, ורגש זה שולט בי כבר זמן ממושך. במידה ועדיין אפשר למצוא בני אדם מסוג זה אסור לאבד תקווה לעולם, כמו שנאמר: חמישה אנשים ישרים יכולים להציל עיר שלמה של חוטאים. נתתי לדודתי לקרוא את כל המכתבים שקיבלתי ממנו, הייתי גאה בידידות זו, בהיכרות עמו ובכך שהוא יוצא דופן. האם אצליח בעתיד לראותו? האם הוא נמצא עדיין בין החיים? הייתי רוצה לחיות, להושיט לו את ידי ולומר: "תודה רבה לך".

יום רביעי, 8.9.43, יזיז'ניה

את החוויה הנוראה של יום שני אי אפשר לתאר במילים וגם אי אפשר להעלותה על הנייר. גם אם אגיע לגיל מופלג ביותר ואזכה לחיים ארוכים במיוחד, לא יוכל הזמן לעמעם, לטשטש, לדחות או לכסות באבק השכחה את כל הקורות האיומים שקרו לנו באותו יום. אני לא רוצה לכתוב על כך עתה. אולי פעם בעתיד, במידה ונכונו לי שנים ארוכות בעולם הזה. אולי פעם בערב חורפי ארוך, בחדר חם, ליד שולחן מואר, לידי מנורה ועליה אהיל, בחוץ משתוללת סופת שלג ובבית יהיה חם, שקט מאוד ותשלוט בו תחושת ביטחון, אולי אז כשאהיה בבית לבדי ואעמוד ליד התנור, יבואו הזיכרונות

ויציפו את המוח בתמונות של אז. הן תתגלינה או, בעצם, תתרוממנה בכבדות, כשהן מכוסות בזיכרונות של חוויות עתידיות. (כי מי יכול לנחש מה עוד עומד לפנינו). בו בזמן, הזיכרון יחדד עוד יותר את התמונות מהמאורע "הזה" וכל ההתרחשויות הדרמטיות ההן ישתקפו לי בבהירות עד לפרטי הפרטים. אז אוכל להעריך, אובייקטיבית, את כל הקורות אותי מבלי לנפח או להפריז ומבלי להחסיר דבר. עכשיו נשאר רק להודות חזק חזק לאלוהים על כך שהעניין הסתיים בנס מפתיע. טוענת אנוכי, שאינני מפקפקת יותר בקיומו של אל עליון. פעם פקפקתי, אך עכשיו אני מאמינה שהוא קיים וחייב להימצא.

10.9.43, יזיז'ניה

מלחמה? ברחובות מטיילים בחורים צעירים רבים, גבוהים, חזקים, לבושים הדר, הפנים המשתקפים בהירים, יפים ומחויכים - ארץ זבת חלב ודבש. ממול, במועדון, מתקיימת הצגה. נשמעות תרועות המופסקות בהתקפות צחוק. מידי פעם שומעים ריצות על מדרגות האבן ומגיעים קולות שיח מקִרבת המועדון.

אווירה שמחה בחוץ. מאוחר בלילה נדמו הקולות. אף פעם, ואולי זה נראה לי כך, לא השתררה אווירה עליזה כמו כעת. אולי רק לי זה נדמה כך, דווקא עכשיו כשמשתוללת מלחמה מסביב.

מלחמה?

אני חוזרת ושואלת: האם באמת מתחוללת מלחמה בחוץ? האם קיימת חזית שבה נהרגים יום יום חיילים ויישובים נהרסים כמו בתים העשויים קלפים? חזית, שבה כל פיסת אדמה ספוגה בדם של חיילים והמפקדים בה מתחרים ביניהם על האמצעים היעילים ביותר כדי לזכות ביתרונות בקרבות.

אין ברצוני להתפלסף כעת על המלחמה ותוצאותיה, כי זה לא יהיה נכון במקומנו ובמצבנו הנוכחי. רוצה אני רק להצביע על העובדה שהחזית קיימת. אמנם פה הרחוב נראה שליו ואני נושמת לרווחה בתקווה שהחזית הרוסית אכן תתקרב אלינו. אנחנו גם כן נמצאים בחזית. דודי טוען שאנו נמצאים בעצם בקו הראשון, וההגדרה, שבכל

רגע אנחנו יכולים לחטוף כדור בראש בלי שום אפשרות הגנה, היא הגדרה נכונה. נשאר דבר אחד – התקווה. חלשה, כמעט בלתי מורגשת, צצה בלִבותינו העטופים פחד יותר מתמיד עקב הסכנות שמסביב. אנו מתחילים להאמין שסוף הכיבוש קרב ואפילו אני מאמינה (על אף כל הפסימיזם שלי) שקיימת אפשרות שהסוף יגיע, והלוואי שזה יקרה מהר ככל האפשר. עבורנו כל יום הוא נצח נצחים.

שבת, 11.9.43

טרגדיה, אסון, טרגדיה גדולה או קטנה? לא פעם נשאלת השאלה האם המילה אסון פירושה משהו אמיתי ורציני, או שהיא מבטאת אירוע בעל עוצמה בינונית, שאין לכנותו כלל אסון. איני יודעת האם בגילי הצעיר אני יכולה בכלל להתפלסף על נושא זה, אבל הסבל שהיה מנת חלקי מעניק לי זכות מסוימת לדון בעניין. לא פעם הרהרתי בהתרחשויות העבר ואין ספק שכל הנוראות שעברתי הן כאין וכאפס לעומת מה שקרה לאמי. שמעתיה בהתבטאותה: "עבורי הכל נגמר". ראיתי הרבה נשים שאיבדו את בעליהן, צעירות ומבוגרות שחיו באבל כבד, אבל בסוף השלימו עם הגורל. אמי לא מסוגלת להתאושש ולא פעם אני תוהה אם אראה אי פעם את פניה מאירות שוב. הבנתי שאין להשוות איבוד בנים לאיבוד בעלים מכיוון שזוהי חוויה שונה בתכלית. גודל האסון והסבל תלויים בכוח הנפשי של כל אחת ואחת. לאחדות מהנשים זה היה מוות רגשי מוחלט, ואחדות יכלו להשתקם בגלל חוזקן הנפשי. זוכרת אני שאחת מחברותיי לבשה גרבי ניילון וביציאה מהמדרגות נבהלה מהכלב, נפלה וקרעה את הגרביים. כמה בכתה כי הגרביים עלו מאתיים וחמישים זלוטי. ריחמתי עליה, כי עבורה זו היתה הטרגדיה האמיתית.

יום ראשון, 12.9.43

ספטמבר. אני נזכרת באִמרה הפולנית הידועה: "בא ספטמבר ואִתו הסתיו", וקשה לי לתאר את היום כשהסתיו באמת הגיע. יום כמו היום אין לו כל קשר לשינוי האקלים האמיתי, ויחד עם זאת יש הרגשה של אווירה סתווית בגלל השלכת, וגם היא מזכירה לי את

האִמְרָה שלמדתי בבית הספר בשפה הגרמנית, בגימנסיה בבורשצ'וב:

"DIE TAGE WERDEN KUERZER;
DIE BLAETTER HANGEN SCHLAFF HERUNTER."

בתרגום לעברית:
"הימים מתקצרים,
העלים שמוטים מַטָה
ונדמה כי הם נמים."

בהקשר לכך עלו בזיכרוני, בצורה חיה, ימי בית הספר הטובים. הלב מתפקע מכאב ומצער ומלא טענות מרות לגורל. הפה מתכווץ, הלסת רועדת, השיניים חורקות ואסור להראות לאמא. ימים שלמים אין אנו רואים את העולם. במחבוא הקודם היו לפחות פתחים כלפי מעלה, החוצה, אבל פה הכל אטום.
רומק קדח חור קטן בתוך הקרש ודרכו, בתנוחה לא נוחה ועל ארבע, אפשר להציץ החוצה. אפשר לראות את מדרגות הדואר, שבדרך כלל מתאספים לידן הצעירים בימי ראשון. אני מביטה, רואה ומקנאה. אתמול ברגע של התבהרות מחשבתית, התחלתי להיות ערה לטרגדיה שלנו, וראיתי את כאבה הבלתי פוסק של אמי. אני מתחילה לנתח את מצבנו הנוכחי, כיום, ואת האפשרות לחיות בעתיד, במידה שהוא קיים, כשבו בזמן מלווה אותי המחשבה שאין כל משמעות להילחם על כך. אין שום טעם, לא כדאי לסבול ולהילחם, כי מה כבר יחכה לי אפילו במקרה הטוב ביותר. היום, בהסתכלי דרך החור הקטן החוצה, אני קובעת שהחיים יכולים להיות נהדרים, אך לא העולם מסביבנו, כיום. ולכן, מדוע שנתעמק בתכליתם של החיים? האם אין זה נהדר ליהנות מהירק שמסביבנו ומהשמש שיכולה לחמם את עצמותינו, מכחול השמים, מרגיעה לאחר יום עבודה קשה, ועוד הרבה דברים נוספים אחרים. צריכים לאהוב את החיים כמו שהם ולפי מה שהם מציעים לנו ואז נוכל להבין את תכליתם. דרך הסדק אני רואה את השמש והאור (אצלנו זה חושך), את הפנים של הבחורים הצעירים,

העליזים ומחוסרי הדאגה כפי שרק גיל הנעורים יכול לעשות, הלב שלי מתמלא בקנאה קשה ומחשבותיי, שאולי אף פעם לא אזכה להרגשות כאלה, מביאות אותי עד לסף השיגעון.
אני מנסה לדחות מחשבות אלו בכל כוחי, ונאנחת.

יום רביעי, 15.9.43
בהלה ופחד. הימים האחרונים הם איומים. זמן כזה עוד לא עבר עלינו, למרות הקשיים שעברנו עד כה. שלשום התעוררתי (דבר שאינו קל כלל וכלל, כי אני ישנה כמו הרוגה) מיריות. נדמה היה לי שאני חולמת, אבל בסוף שמעתי את ההתלחשויות של דודתי ואמי. כל פעם בהתעוררי אני שומעת את ההתלחשויות שלהן. נוכחתי שהיריות הִנן אמיתיות והן נמשכו מספר דקות. בבוקר נודע לנו שיש יהודים הרוגים נוספים. גם בבורשצ׳וב, לאחרונה, תפשו והרגו הרבה יהודים, ורק בקורולובקה השקט נשמר. איך הם מסתדרים שמה? זה לא חשוב כרגע, אני אפילו איני מסוגלת לכתוב, אין לי סבלנות. אני עצבנית עד אין קץ. לא פעם אני מרגישה מתח רב, כשאני חושבת שעוד רגע אתפוצץ ואתפרק לגורמים. אם זה יימשך בצורה כזאת, אני מרגישה שאצא מדעתי.

יִזְכּוֹר

בְּכָל שֶׁאֵלֵךְ אֲנִי שׁוֹמֵעַ צְעָדִים
- אַחַי בַּדְּרָכִים, בַּבִּצּוֹת, בַּיְּעָרוֹת -
עֲמוּסֵי חֲשֵׁכָה, מִקָּרָה רוֹעֲדִים,
רְדוּפֵי לֶהָבוֹת, מַגֵּפוֹת וּפְחָדִים
בַּמָּטָר, בַּשְּׁלָגִים, בַּסּוּפוֹת, בַּסְּעָרוֹת.

בְּכָל שֶׁאֶעֱמוֹד אֲנִי שׁוֹמֵעַ דְּפִיקוֹת
- אַחַי בַּצִּינוֹק, בְּתָאֵי הַנִּכְאִים -
מְפַלְּחוֹת הַחוֹמוֹת וּבוֹקְעוֹת הַשְּׁתִיקוֹת,
מִדּוֹרוֹת אֶל דּוֹרוֹת הֵדֵיהֶן מַזְעִיקוֹת
בְּמַחֲנוֹת הָעִנּוּי, בְּבוֹרוֹת רְפָאִים.

בְּכָל שֶׁאֶשְׁכַּב אֲנִי שׁוֹמֵעַ קוֹלוֹת
- אַחַי הַסְּחוּבִים עֲדָרִים לִשְׁחִיטָה -
מֵאוּדֵי תַּבְעֵרָה, מֵאִיֵּי מַפּוֹלוֹת,
מֵעָרִים וַעֲיָרוֹת - מִזְבְּחוֹת לְעוֹלוֹת;
אֶנְקַת אָבְדָנָם לֵילוֹתַי מַבְעִיתָה.

וְעֵינַי לֹא תֶּחְדַּלְנָה תָּמִיד לִרְאוֹתָם,
וְלִבִּי לֹא יֶחְדַּל מִלִּזְעוֹק: תּוֹעֵבָה!
וְכָל הָאָדָם יִתָּבַע עַל מוֹתָם,
וְשָׁמַיִם מֵעָל עוֹד יֵרְדוּ לִבְכּוֹתָם,
וְעוֹלָם וּמְלוֹאוֹ עַל קִבְרָם מַצֵּבָה.

ש. שלום
(מתוך: פנים אל פנים)

עדות

עדותה של ד״ר אירנה מוניס-חס ניתנה ב״יד ושם״ בשנת 1996, והיא מגוללת את סיפור חייה וחיי בני משפחתה מימי ילדותה המאושרים בעיירה הפולנית יזיז׳ניה ולימודיה בגימנסיה בבורשצ׳וב בשנים 1939-1941, תחת הכיבוש הרוסי, לימודים שהופסקו ביולי 1941, כשפלשו הגרמנים לפולין, ועד לימים הקשים תחת שלטון הכיבוש הגרמני ועושי דברו ההונגרים והאוקראינים. ימי הגטו בטלוסטה (TLUSTE), האקציות, שמאחת מהן נמלטה אירנה, כשקפצה מהרכבת הנוסעת, והימים שבהם נאלצה המשפחה לעבור ממחבוא אחד למשנהו: תחילה הסתתרו אצל האיכר הפולני זבירק, אחר־כך בביתם, בעליית הגג ומשם נסו על נפשם והסתתרו בבונקר שביער האורנים. כשיצאו מהבונקר הסתיר אותם גוי זקן ברפת ששרר בה קור מקפיא, ולאחר מכן, בנו החֵרֵש והמפגר הסתירם בערמת שחת בחוץ, ושם נודע למשפחתה של אירקה על הרצחה של סטפני, אחותה. לבסוף, הסתתרו אירנה, אמה, דודתה, בן דודה ובלנק במשך תשעה חודשים, אצל טומצ׳שין, איכר אוקראיני, שהצילם ממוות בטוח, כשחפר למענם בור ברפת, שעליו הונח מכסה וסוסו של האיכר ניצב עליו תמיד, ובסופו של דבר עמדה עליו עֶגְלָה.

עם בוא הרוסים באפריל 1944, יצאו אירנה ואמה מן המחבוא וחזרו לביתן, אך רק לזמן קצר. ב־1950 עלתה אירקה ארצה, ב־1952 סיימה את לימודי הרפואה בירושלים, נישאה, הקימה משפחה לתפארת וילדה את שני ילדיה: אמיר ועידית.
בעדותה זו שולבו קטעים מעבודת "שורשים" שכתב נכדה, **רן מטות**, שרק למענו היתה מוכנה לחזור, לראשונה, לאותם ימים אפלים ולספר לדור הצעיר אודות קורותיה בתקופת השואה.
בדברי עדותה מדגישה אירנה, חזור והדגש, את רצונה לחיות! להישרד! לנקום בגרמנים ולנצחם! וזאת, הן בעצם המשך שלשלת הדורות, והן בשבועה שלא לשכוח לעולם! את מה שקרה ואת אלה שלא זכו...

שמי אירנה מוניס־חס, נולדתי בעיר המחוז, טרנופול, ומשם עברתי עם כל בני משפחתי לעיירה יזיז'ניה, שבה עברה עליי ילדותי. (העיירה נמצאת באזור בורשצ'וב, בדרום מזרח פולין, כיום, אוקראינה). אבי, יצחק מוניס, נולד ב־1888, אמי נולדה ב־1897, ואחותי הצעירה ממני ב־1929.
דודי, מוריץ רוזנברג ודודתי אחות אמי, שושנה, וכן בן דודי יאסו שנולד ב־1929 ואחיו רומק הגיעו ליזיז'ניה מלודז', אחרי שברחו מהכובש הנאצי.
מרבית הבתים בעיירה היו בני קומה אחת וגגותיהם מכוסים רעפי עץ, בעוד שגגות בתי האיכרים היו מכוסים בערמות קש. בבית שלנו התגוררו אמי, אבי, אחותי ואני. היה לנו בית מרווח שניהלו אותו שתי עוזרות בית, וכן היו לנו גנן, כובסת שהיתה מגיעה אחת לשבוע ומטפלת. מים שאבו מהבאר, התאורה בבית היתה ע"י מנורות נפט שכוסו ובאהילי בדולח מפוארים, והשירותים היו בחצר. אכלנו הרבה בשר, תפוחי אדמה וכרוב. אמי כמעט ולא נכנסה אף פעם למטבח, כי שם טרחו רק המבשלות כל היום. אוכל, לפני המלחמה, תמיד היה בשפע. אבי ואמי היו רוקחים ובעלי בית מרקחת גדול, ששכן בקרבת אחוזתו של אציל ששמו היה סַפֶּיָה, שהחליט לבטח את כל

פועליו ודאג להם לתרופות מבית המרקחת שלנו, ולכן היה העסק משגשג. בית המרקחת שימש גם כמרכז הקהילתי של העיירה, וגם האציל הפולני היה מופיע מידי פעם לביקור ואני זוכרת שפעם אחת צבט בלחיי ואמר: "אני מבטיח לך שאת תהיי רופאה כשתגדלי!"
אני נזכרת בדמותו של מנדל, השמש, שבערב שבת ובשבת בבוקר היה עובר ברחובות העיירה, עומד לרגע קט, שם ידו תחת סנטרו ומכריז בקול: "אין שול אריין" (לבית הכנסת). מנדל זה היה מעורר לתיקון חצות ולסליחות. נעים היה להאזין בדממת הלילה לקולו הדק והצלול כאשר שר: "ישראל עם הקדושים קומו לעבודת הבורא." הד השיר הגיע לכל פינות העיירה ונדמה היה שהצלילים באים ממרחק אין סופי. ועוד, אני נזכרת ברחבת בית העיירה, שם נערכו מידי יום רביעי ירידים. אותה רחבה תשמש, בהמשך, לאיסוף היהודים לפני העברתם לתחנת הרכבת. משרדי ממשלה לא היו בעיירה. על הביטחון והסדר בסביבה היו אחראים שני שוטרי המועצה המקומית, כשאחד מהם שימש ככרוז והיה מכה בתוף ומודיע על אובדנם של סייח או חזיר, והשני שומר על בית המעצר שמוקם במחסן המועצה. בעיירה הזאת ביליתי את שנות חיי, המאושרות.
באותן שנים, למדתי בבית הספר העממי, ובשנים 1937–1939 למדתי בגימנסיה בבורשצ'וב והתגוררתי בביתו של עורך דין, ששם משפחתו היה לובלינר.
בשבעה־עשר בספטמבר 1939, לא ידעו אנשי מזרח פולין, שכתוצאה מהברית בין גרמניה ההיטלראית ושר החוץ הרוסי מולוטוב (הסכם ריבנטרופ־מולוטוב) תחולק פולין בין שתי המדינות. ואילו, ביום ראשון בבוקר, בהפתעה גמורה, התברר להם שפולין אכן חולקה. בשעה 7:30, הופיע מהכביש המזרחי פטרול רוסי רכוב על סוסים. באותו זמן ממש התאכסנו אצלנו בבית מספר רב של קצינים פולנים שנסוגו דרומה מהחזית הגרמנית והתכוונו לברוח לרומניה. אני זוכרת את המגפיים המבריקים שלהם ואת שפמם שהיה מסורק בגאווה. הקצינים הללו לא הקשיבו לאמי שהפצירה בהם לברוח, והעדיפו ללגום קודם מהקפה שהוגש להם על ידי בעלי הבית, ורק אחר כך הלכו לדרכם. כעבר מספר שעות ראינו אותם כשהם מובלים בעֲרֵמה

על ידי החיילים הרוסים. כנראה שכולם נהרגו ונקברו בקבר אחים. את השנתיים הראשונות של המלחמה, בשנים 1939–1941 עברנו תחת הכיבוש הרוסי. אני המשכתי ללמוד כרגיל, אבל נאסר עלינו השימוש בשפה הפולנית, וכך נאלצתי ללכת לבית ספר, ששמו הוסב ל"דישטילקה" (שפירושו: בן עשר), שלימדו ודיברו בו באוקראינית או ביידיש, ומכיוון שלא שלטתי ביידיש למדתי בבית ספר אוקראיני זה במשך שנתיים, עד 1941. בחופשת הקיץ של אותה שנה פרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה, הגרמנים פלשו לאזורנו ביולי 1941, והלימודים הופסקו.

כאמור, להוריי היה בית מרקחת בעיירה, אבל עם הכיבוש הרוסי הם נושלו מניהולו. העוזרות והמטפלות עזבו וחיי השפע הסתיימו. הלקוחות היו "משלמים" עבור התרופות בעופות, בפירות או בדברי מאפה.

לאחר פלישת הגרמנים ביולי 1941, נמשכה נסיגת הרוסים במשך שבועיים, כשבימים אלה נוצר חלל ריק ללא שלטון, אבל אפילו אדם אחד, מכלל האוכלוסייה היהודית בעיירה, לא נמלט מהאזור יחד עם הרוסים ואין ספק שהיה זה משגה חמור. באותו זמן התגוררה אצלנו דודתי יחד עם בני משפחתה, שני בנים ובעל, שאף הוא היה רוקח במקצועו, ממש כמו אבי. הם ברחו מפני הכיבוש הגרמני, בסביבת העיר לודז', וכבר נפל בחלקם "ליהנות" מהגֵזרות הנאציות. דודי שהיה בעל ניסיון, הפציר באבי לברוח מזרחה, אבל אבי, שלא אהב את המשטר הרוסי שמוטט את עמדתו הכלכלית ודלדל את מקורות פרנסתו, סירב. סיבה נוספת להתנגדותו לרוסים היתה, שבזמן שלטונם הוגלו רבים ממכרינו לסיביר.

רבים מהיהודים היססו לברוח מבתיהם בשל הפחד והסלידה שחשו מפני אפשרות הפיכתם לפליטים המפליגים אל הבלתי נודע, או הפיכתם לקבצנים נודדים, ברגע צאתם מהבית. לכן, נשארו מרבית היהודים בביתם, כשהם מתפללים לנס שיגאל אותם, וכך קרה שמרבית תושביה היהודיים של העיירה נרצחו, כמעט כולם על ידי הגרמנים ועוזריהם האוקראינים, כ־2095 נפשות, בתוך שלוש שנים. פלוגות הצבא הראשונות שנראו בעיירתנו עם תום הנסיגה הרוסית

היו הונגריות וכידוע, נלחמה הונגריה לצד גרמניה הנאצית אשר העניקה לה את אזורי הכיבוש עם נהרות הז'ברוץ והדנייסטר. אצל היהודים התפתחה אשליה של הקלה, כשבמקום פלוגות המחץ הגרמניות, עם סמל הגולגלות שהתנוסס מעל מצחיות כובעיהן, הגיעו ההונגרים. אולם באזור שלנו היתה השפעה ניכרת של העם האוקראיני, שהיווה את מרבית האוכלוסייה. האוקראינים שנאו את היהודים בשל כמה סיבות: השלטון היה פולני והיהודים שלא ידעו יידיש דיברו בשפה הפולנית, ולכן ראו האוקראינים ביהודים מעין גוף שעזר לפולנים לקדם את תרבותם. בנוסף לכך, האשימו האוקראינים את היהודים בשיתוף פעולה עם הרוסים, כדי לדכא את העם האוקראיני ולכן היתה להם, מאז מרד חלמיניצקי, מסורת דמים ארוכה של פרעות ביהודים, וכל ניסיון שעשו לזכות בעצמאות משלהם היה מלווה בשפיכת דם יהודי. (כדאי לציין, שלמרות עזרתם לגרמנים, לא זכו האוקראינים לעצמאות, כיוון שהיטלר ראה בהם אומה המפגרת בתרבותה). כשנכנסו ההונגרים ליזיז'ניה, אבי עדיין עבד במקצועו, כרוקח, אולם לאחר זמן מה הגיעה לבית המרקחת אישה אוקראינית צעירה, שטענה שהיא רוקחת, והשתלטה על בית המרקחת של משפחתנו. כעבור זמן קצר העבירו אותנו לגטו בטלוסטה, שהיה ממוקם ברובע מגורים יהודי, לשעבר, ועתה שוכנו בו כל היהודים בצפיפות ובדוחק רב, אך עדיין לא ננעלו שעריו. נשארנו בגטו טלוסטה ארבעה חודשים, ואחר כך קיבל אבי רישיון, יחד עם עוד כמה יהודים, לחזור ליזיז'ניה ולעבוד בבית המרקחת. באותו זמן היו עדיין כארבעים משפחות יהודיות ביזיז'ניה, שנאספו מהסביבה, וכל חבריהן היו חייבים לשאת על בגדיהם, על החזה, את הסימן "W" שפירושו: WERTVOLLE (יהודים בעלי ערך). היתה זו קבוצת יהודים שקנתה, תמורת סכומי עתק, את הזכות לגור ביזיז'ניה וחבריה עסקו באיסוף של סמרטוטים (שמעטס) עבור התעשייה של הצבא הגרמני.
יכולת לפגוש אותם כשסבבו בעיר ושקים על גבם, עוסקים, כביכול, במלאכתם. למעשה, היו אלה יהודים אמידים יוצאי טלוסטה, צ'ורטקוב ובורשצ'וב, שהכובשים דאגו להם לניירות מתאימים.
ב־1941, ביום השלישי לפלישת הגרמנים, הרגו האוקראינים, בלילה

אחד, את מרבית היהודים, שישים ושמונה נפשות, בכפר לסקוביץ, לא רחוק מעיירתנו. בכפרים שכנים אחרים הטביעו האוקראינים ילדים ותינוקות בנהר, ואת גופותיהם שצפו עד לסכר הקרוב אספו שכנים אמיצים מעיירתי.
עם היוודע דבר רצח התינוקות בכפרים הסמוכים לקח אותי אבי לגויים, שהיו מקבצי נדבות וגרו בקצה העיירה. בביתם היתה מיטה אחת בלבד ובמשך שבועיים ישנתי בין רגליהם. בשעות הבוקר הסתתרתי מתחת למיטה על רצפת החימר ושם "רכשתי" לעצמי כמות נדיבה של כינים. בתום תקופה זו, כששרר שקט יחסי, שבתי הביתה. זו היתה הפעם הראשונה שבה הייתי חשופה לכינים, ואמי עבדה קשות כדי לנקות את שערותיי. במשך תקופת השואה הכינים חזרו אליי, אולם אז לא היו אלו הכינים שהיוו את צרתי העיקרית.
לאחר מספר ימים אספו האוקראינים כארבע־מאות גברים מקרב היהודים המשכילים שבסביבה, הכריחו אותם לחפור קברים והמיתו אותם לקול תרועות הצופים האוקראינים. ערב אחד קראו אנשי המועצה המקומית לכל הגברים היהודים להתאסף ברחבת המועצה, ושם הוקפו על ידי השוטרים האוקראינים ובני משפחתם לא הורשו לגשת אליהם. הם הובלו בגשם השוטף אל עבר היער, ובדרכם חלפו ליד בית המרקחת שלנו.
ראיתי את אבי מושפל, נטול כוח ומביט לעברנו.
באמצע הלילה חזר אבי הביתה והתברר, שבמועצה האוקראינית של העיירה נשמעו קולות שהתנגדו לרצח והוחלט לשחררם. אבי היה מדוכא מאוד ורוחו לא היתה עוד כתמול שלשום.
באותה תקופה עברו דרך עיירתנו מסעות הגירושים ההמוניים של אלפי יהודים, מרוסיה הקרפטית. האנשים שהיו נטולי נתינות, נאספו על־ידי השלטונות ההונגרים והיו מוצעדים למרחק של מאות קילומטרים, ובסופו של דבר חוסלו. לעתים חשבתי שאני מדמיינת לעצמי, כילדה ההוזה בהקיץ, אך זה לא היה כך: התמונה הזאת של היהודים המסכנים, הצועדים דרך העיירה ובראשם נסחב הרב לבוש בגלימה שחורה וספר תורה בידו, אכן היתה תמונה אמיתית.
היהודים המקומיים ניסו לבוא לקראתם, להאכילם ולהשקותם, אבל

האוקראינים ירו לכל עבר באלו שניסו להתקרב אליהם.
השם יודנרט (מועצת היהודים) צץ רק באוקטובר 1941, כשעזבו ההונגרים ובמקומם באו הגרמנים. היודנרטים הורכבו מאנשים שהגרמנים בחרו ועליהם הוטל לתווך בין השלטון הגרמני לבין היהודים. ליהודים, עצמם, לא היה מעמד אזרחי וחוקי למעשה, רק דרך היודנרטים היה ניתן לדבר עם הגרמנים. על היודנרטים הוטל להוציא לפועל, במדויק ובזמן שהוקצב, את כל ההוראות שניתנו להם.
לאחר ההתרחשויות הללו החליט אבי להעביר אותי למשפחה נוצרית שגרה בכפר אחד. הייתי אמורה להיות שם רועת צאן. אנשים אלו היו חשוכי ילדים ועליי לציין שזה היה יתרון אדיר, משום שהילדים היו אלו שהלשינו בדרך כלל לשלטונות על היהודים שהוחבאו אצל הגויים, ובמצב כזה היו הגרמנים מוציאים להורג גם את היהודי וגם את הגוי. בכפר הזה היו מספר ילדים ונערים, שהיו מתנקמים בי, מרביצים לי ומשפילים אותי. הייתי ישנה ברפת ובלילות הייתי שומעת את הכלבים. בערב החג הנוצרי, לבושים בבגדים לבנים, הלכנו קילומטרים עד שהגענו לכנסייה שהיתה באותו אזור. אחרי התפילה הלכו כולם להתוודות וגם אני נאלצתי ללכת אתם. עד היום מתפלאת אני על אומץ לבי. "ילדתי ילדתי," אמר הכומר, "ספרי לי על מעשייך הלא טובים וישו יסלח לך." חשבתי על כל חטאיי שלא היו ולא נבראו: "גנבתי גרביים" אמרתי, והכומר ענה: "זה חטא גדול לגנוב. את חייבת להתפלל כל יום במשך שעה אחת כשאת כורעת על ברכייך שמתחתן מונחים גרעיני תירס." התוודיתי על חטאים שונים וקיבלתי עונשים כבדים נוספים. ולבסוף אזרתי עוז ואמרתי: "אבי יש עוד חטא, שאני לא יודעת כיצד לספרו לך." "ספרי ספרי ילדתי," אמר. "בגללי הרגו שלושה יהודים," שיקרתי. הכומר שאל איך זה קרה ואז סיפרתי לו, שקראתי לגרמנים כשראיתי שהיהודים מסתתרים. כשהרגשתי שהכומר לא מתרשם מעובדה זאת הוספתי לשקר, וסיפרתי שהיה שם גם תינוק והכומר אמר: "ישו סולח על הכל. בוודאי היו לך כוונות טובות כשהסגרת את היהודים"... אחרי הביקור בכנסייה הייתי בדיכאון עמוק. הרגשתי בודדת ומושפלת.

"יהיה מה שיהיה אני חוזרת הביתה!". חזרתי הביתה. בזמן הזה כל היהודים כבר ענדו על זרועם סרט לבן ועליו סמל של מגן דוד, והגרמנים דרשו שיצויר סמל של מגן דוד גם על דלת הבית. בעזרת היודנרט הם דרשו מהיהודים לבצע כל מיני "הזמנות". למשל, לרהט את הדירה של גרמני זה או אחר.
גם האוקראינים דרשו דרישות שונות ומשונות ובגלל שפחדנו היינו מספקים את דרישתם. כשהתקרב החורף והגרמנים קפאו בכל מרחבי רוסיה המושלגת, הצטוו היהודים להביא את כל הפרוות שברשותם ומי שלא הביא את הפרוות היה צפוי לעונש מוות. לשם הפחדה הרגו הגרמנים שני אנשים ותלו אותם באמצע העיירה. אך בזה לא הסתיים העניין. על היודנרט הוטל לבחור אנשים מהעיירה, כדי לשלוח אותם למחנות עבודה.
בשנת 1941, הלכו שישים בחורים צעירים מעיירתי, מרחק של כמאה ק"מ, למקום שקראו לו בורקי ויאלקי. שם הם עבדו עבודות פרך. הדרך היחידה לצאת משם היתה על ידי שלמונים ושוחד כספי, שבעזרתם אפשר היה להחליפם באח, "שהתנדב" לעבוד כדי שאחיו יתאושש. אני נזכרת במקרה של אח שהחליף את אחיו, וכששניהם היו נטולי כוחות, האב הזקן החליף אותם. באמצע שנת 1942, פרסמו הגרמנים את הסִסמה: "כל היהודים למחנות ההשמדה" ואז התחילו ה"אקציות" (פעולותיהם של הגרמנים שנעשו במטרה להשמיד את כל היהודים). בקיץ 1943 הושמד מחנה העבודה.
התחלנו לבנות מקום מסתור בביתנו, לקראת האקציה. התגוררנו בבית כפרי גדול שהיה מחולק בין שני דיירים. הכניסה הראשית היתה הכניסה לבית המרקחת, שהיה מרווח מאוד ומלא בבקבוקונים ובצלחות, שבהם היה אבי מכין את התרופות ושוקל אותן. בחלק האחורי של בית המרקחת היתה מעבדה קטנה ומאחוריה דירת המגורים של משפחתנו. הדירה והמרפאה של ד"ר רוזנשטוק היו צמודים לכניסה השנייה. ערוגות פרחים קישטו את כניסת הבית ומאחור השתרע גן רחב ידיים של עצי פרי, שושנים ושיחי לילך, אשר נתנו באביב את ריחם הנפלא. בתוך הבית היו מרתפים ובהם מסדרונות, ועליית גג שבה פינות נסתרות. חיפשנו מקום מסתור

שאי אפשר יהיה לראותו מבחוץ, שיהיה לו פתח מתוך הבית, שיהיה קל לבנותו ושיוכל להיכנס לתוכו אוויר מבחוץ: לדבר כזה קוראים בונקר.

החלטנו לבנותו מאחורי הארון שבמרתף, שאחסנו בו ריבות, כרוב חמוץ, מלפפונים ותפוחים חמוצים. מאחורי מרתף זה היה עוד מרתף קטן, שבתוכו בנינו מדפים שהיה אפשר לפותחם ולסוגרם. ביומו הראשון של חג הסוכות, 1942, ב־7:00 בבוקר, שמענו רעש של מכוניות גדולות. בזמנים ההם, כשהיינו שומעים את רעש המכוניות, זה היה תמיד סימן לצרה. היינו יושבים שעות ומקשיבים לצלילים שבאו מבחוץ. ביתנו עמד בצד הכביש, שהוביל לשתי ערים – בורשצ׳וב וצ׳ורטקוב, ולכן יכולנו, מבעוד מועד, להבחין בתנועה השונה מן הרגיל.

ב־7:00 בבוקר התחילה האקציה בעיירה שלי.

תוך שתי דקות התארגנו בתוך הבונקר. התחבאתי יחד עם משפחתי, דודתי, בעלה והילדים וכן הרופא, אשתו ושני ילדיהם. בתם שושנה (אז רוז׳ה) היתה בגילי. ישבנו בחושך ופחדנו. בשעות הצהריים הגיעו הגרמנים. השארנו את דלת בית המרקחת פתוחה על מנת שיחשבו כי ברחנו מהבית. שמענו נביחת כלבים וצעדים כבדים של הגרמנים. לאוזנינו הגיעו גם הקולות האוקראינים המדברים בשפתם וקולות נערים מבית ספרי. הקשבנו לצעדים היורדים במדרגות, לירידה למרתף ואחר כך לקולות שקרבו למקום מחבואנו. אחד המחפשים הרים את אחת הצנצנות ואמר: "זו ריבת דובדבנים", ולפתע, קיר העץ שהסתיר אותנו החל נופל. הגרמני, שלא שם לב לכך לקח את הריבה, הסתובב והלך. הם התרוצצו בבית עוד זמן ממושך, קראו בשמנו ובשם הרופא ואז, משלא מצאו איש, עזבו. מעניין שדבר דומה קרה גם אצל שכנינו, שם הסתתרו שמונה אנשים וביניהם תינוקת בת שנה. כשהגרמנים ערכו בביתם חיפוש ממושך הם טרקו את הדלת והקיר מאחורי הארון שהסתיר את הבונקר, החל נופל. התינוקת החלה לבכות, אבל הפסיקה מיד. גרמני אחד אמרו לחברו: "נדמה לי שאני שומע תינוקת," וחברו טען כי הוא מדמיין את הדברים כתוצאה מעייפותו. כשיצאו שכנינו מהבונקר גילו שהתינוקת מתה, לאחר שנחנקה על ידי אמה.

בסוף היום נגמרה האקציה. מניין ההרוגים והנתפשים הגיע לשבע־מאות נפשות. מרבית ההרוגים נרצחו כאשר ניסו לברוח, והאחרים נתפסו במקום מחבואם. בשבע בבוקר, היתה העיירה מוקפת כליל ולא ניתן היה לברוח ליער או לשדה. לעת ערב האוקראינים, עדיין, תפשו יהודים פה ושם, אך הגרמנים נחו. האנשים שנתפשו נלקחו לתחנת הרכבת ושם נדחפו בדחיסות ובצפיפות לתוך קרונות המיועדים לבהמות. במהלכה של האקציה וגם בתחנת הרכבת ניסה ראש היודנרט, מנדל מייברגר, להקל על היהודים, על ידי גיוס לחם ומים, וכן ניסה לשחד את הגרמנים על מנת להציל מספר נפשות. הוא הצליח לגייס כמות בלתי מבוטלת של משקאות חריפים עבור הגרמנים וקיבל תמורתם הבטחות שהסתברו, בהמשך, ככוזבות, ולאחר שהתמלא הקרון האחרון נדחף אף הוא לתוכו יחד עם כל שאר אנשי היודנרט.

בחודשים הבאים "נמכרו" בתי היהודים לקבלנים שונים במחיר סמלי, על מנת שיפרקו את הבתים ובכך החל הרס העיירה.

כפי שניתן היה לחזות מראש, הגרמנים לא הרפו ממטרתם, לאחר האקציה הראשונה והיה ברור לכולם שעוד צפוי לנו מאבק מר ומפוקפק שתוצאותיו אינן ברורות כלל. ימים אחדים לאחר סיום האקציה נתקבלה הידיעה על גזֵירת גירושם של היהודים מכל הסביבה וריכוזם בגטאות, וגם אנחנו היינו מחויבים לעזוב את הבית ולעבור לגטו בטלוסטה. מוזר מאוד להעמיס את כל רכושך על עגלה קטנה ולהגיע לבית זר בן חדר אחד, שבו מונחים, עדיין, על השולחן שרידי הארוחה של הדיירים הקודמים שנשחטו, כפי שסופר לעיל. עוד בטרם עזבנו את ביתנו התחילה לעבוד אצלנו, בבית המרקחת, אישה אוקראינית. האישה הזאת לא היתה רוקחת מקצועית ולכן ביקשה מאבי שיחזור, וכך חזרנו כולנו הביתה. האוקראינית השתלטה על ביתנו ודחפה אותנו לפינה, בלילות היינו חייבים ללכת לישון בחוץ, כדי לא להפריע להוד מלכותה. בערב היו באים לבקר את האוקראינית קצינים גרמנים ואז היינו שומעים נגינת פסנתר, וכפי שאומרים בפולנית, היינו מתחבאים כמו עכברים בפינות אפלות. פעם אחת ראינו תמונות של בני משפחתנו, שהיו להן נתונות במסגרות מוזהבות

כשהן שבורות ומוטלות בתוך הבוץ, ובפעם אחרת הפריעה לגרמנים העובדה שאנו נמצאים יחד אתם מתחת לאותה קורת גג, ולכן הם קיללו אותנו והתאכזרו אלינו. אבי ניסה לשלם כופר גבוה, כדי להשיג לנו ניירות מתאימים ולהצילנו אבל הדבר לא עלה בידו. פעמים מספר הוא נלקח לחקירות במשטרה המקומית, עבר שם עינויים קשים ומרוב השפלות ודאגה לעתיד ילדיו, הוא נפטר ב־10.5.43.

לאחר מותו של אבי הפכנו לתושבים בלתי חוקיים בעיירה, כי הכיסוי שהעניק לנו מקצועו של אבי - אבד.

בעיירתנו, אוזיראן, יזיז'ניה נותרו עדיין כמאה יהודים לגליים, וחוץ מאתנו היו, כנזכר לעיל, עוד כמה אנשים שקנו להם את הרשות לשאת על בגדיהם את האות "W", דהיינו, WERTVOLLE, שפירושה בעברית שווה, בעל ערך. למרות זאת, ולמרות שהיו להם ניירות, שעלו הון רב, שאפשרו להם לצאת מהגטו, היו האוקראינים רשאים להתעלל בהם ולהרוג אותם בכל צורה שירצו, כי האזור הוכרז כ"יודן ריין" (נקי מיהודים).

בשנת 1943 נערכה בגטו, בטולסטה, אקציה קשה. זה היה הגטו שבו שהיתי מספר שבועות. כ־2,830 איש נלקחו לבית הקברות, ושם הם חפרו בורות, הועמדו על קרש מעל הבור, ונורו. חלק מהם נקברו חיים. במשך שבועות לא כיסו את הקבר והיו כאלה שהצליחו לברוח. כך חוסל הגטו. לנו, כאמור, כבר לא היתה זכות להישאר באוזיראן מפני שאבי כבר לא היה חי, והאוקראינית לא יכלה כבר להיעזר בו. למזלי, האוקראינית היתה צריכה את עזרת אמי (שגם היא היתה רוקחת) וכך התחילה אמי להסתתר בעליית הגג.

האוקראינים שרצו בכל מקום ולאמי היה ברור שאנחנו חייבים למצוא מקום מסתור. במאי 1943, החליטה אמי לשלוח את סטפני, אחותי, מחוץ לבית, כדי שתעבוד כרועָה אצל גוי שגר בקצה היער, אבל כעבור זמן קצר, ביקש אותו גוי מאמי שתיקח את סטפני בחזרה, אליה. אמי מצאה מקום מחבוא בעליית גג אצל השכנים שגרו ממול, ושם הסתתרה סטפני יחד עם דודי, מוריץ רוזנברג, ובן דודי, יאסו (JASIO). מאוחר יותר הסתבר לנו מעדויות של שכנים, שהגויים שהסתירו את שלושתם לא היו זהירים, ונתנו לבנותיהם ללבוש את

בגדיה של אחותי. הדבר משך את תשומת לבה של השכנה והיא וילדיה הלשינו לגרמנים עליהם. לדבריהם, המיליציה האוקראינית הגיעה לבונקר, בסוכות 1943, הוציאה אותם החוצה ורצחה אותם בדם קר כשהם מנסים להתגונן בעזרת סכינים.
יאסו, בן דודי, היה רק בן ארבע־עשרה שנים במותו.
מחודש מאי 1943, דודתי, בן דודי, רומק רוזנברג (כיום חבר קיבוץ גן־שמואל ואב לארבעה ילדים) ואני הסתתרנו ביזיז'ניה, בעליית גג של גוי פולני בשם זבירק. אדם זה הסכים להחביאנו כיוון שהכיר את העוזרת שלנו. במשך הימים הסתבר לנו שילדיו לא ידעו עלינו כלל. נשארנו שם חמישה שבועות, ושם נכתב יומני. בכל אותו זמן, הגרמנים עברו מספר פעמים על יד או דרך החדר שליד המסתור שבו שהינו, והאיכר היה שרוי בפחד מתמיד. גם מילדיו הסתיר את דבר נוכחותנו במקום, והדבר היה מובן מאליו, שהרי אחותי, סטפני, נרצחה בגלל הלשנתם של ילדי השכן ואשתו. כעבור מספר שבועות ראינו מה גדול פחדה של אשת האיכר והחלטנו לנטוש את המקום.
כל אותה תקופה שהתה אמי בעליית הגג שבביתנו, וכנזכר לעיל, האישה האוקראינית, שהיתה אחראית על בית המרקחת, נתקלה בקשיים בביצוע עבודתה, ולעתים קרובות היתה מטפסת לעליית הגג, אל אמי, שעזרה לה בעצותיה, שמקורן היה בניסיונה הרב.
לגבי אמי, היה זה כעין שטר ביטחון, כי בעיירה קטנה כשלנו ידעו כולם מי נספה ומי עוד מסתתר והאוקראינית חששה להלשין על אמי, פן נוכל אנו לנקום את דמה באחד הימים.
כאמור, הבית שלנו היה בית דו־משפחתי, ובנוסף לבני משפחתי התאכסנה בו גם משפחה של רופא בשם יורק רוזנשטוק, שבתו מתגוררת כעת בתל אביב. אצל רופא זה עבדה עוזרת בשם חנקה, שבזמן הכיבוש הרוסי נולד לה בן. ד"ר רוזנשטוק טיפל בה יפה ועזר לה בכל, ולכן היתה אסירת תודה לו באופן מיוחד. בזמן הכיבוש הנאצי נלקח הרופא על־ידי חברי קבוצת **"בנדר"** (לאומנים אוקראינים שדגלו במדינה אוקראינית עצמאית, שלא תהיה כלולה בתחומי ברית המועצות) ועבד אצלם כרופא, ובתמורה לכך, הסתירו אותו ואת משפחתו מפני הנאצים, אך בסוף הם הרגו אותו, את אשתו ואת בנם

הפעוט, יוזק. העוזרת, חנקה, נשארה בביתו במשך הכיבוש הנאצי אך לא התגוררה בדירתו אלא בבית קטן בחצר.
כשנאלצנו לעזוב את ביתו של זבירק והחלטנו לחזור לביתנו, לעליית הגג, מקום מסתורה של אמי, פנינו אל חנקה שהסכימה לעזור לנו. וכך חזרנו דודתי, אני ובן דודי, רומק, למחבוא שבביתנו, שהיו בו מספר רב של מקומות מסתור מתוחכמים.
את המחבוא הראשון בנינו בתוך המרתף. היות וביתנו היה רחב ידיים וכלל גם בית מרקחת בכניסה הקדמית, נמצאו מתחת לרצפתו מרתפים רבים ששימשו לאכסון סחורה וכלים, שהיו שייכים לבית המרקחת, ולאכסון מזון לבית כגון: ריבות וירקות כבושים שנשתמרו בחביות עץ גדולות. מתחת למדרגות, בכניסה האחורית למטבח, בצד החצר, נוצר חלל שנסתם על ידינו ולא ניתן היה לגלותו.
מידי פעם הצטברו במרתף מים רבים ולכן אי אפשר היה לבדוק, בזמן החיפוש, האם יש חלל מאחורי הקיר (הגרמנים היו בודקים בדרך כלל על ידי נקישות אם אין מחבוא מאחורי הקיר). הבונקר הזה שימש אותנו בזמן שלפני ה"יודן ריין" ובזמן האקציות.
הסתתרנו שם בעת שכל משפחתנו עוד היתה ביחד. הרבה לילות הצטופפנו במקום הזה, ואפילו כשהיו אזעקות שווא ברחנו לשם.
בעליית הגג הכנו שני מחבואים. לצורכי בית המרקחת השתמשו באריזות זכוכית ענקיות ובקבוקים למיניהם, מערבלים ומֵכלים שונים שהיו מסודרים על המדפים המאובקים. מאחורי המדפים האלה נוצר חלל אשר אפשר היה לפותחו ולסוגרו כמו שער גדול, וגם מקום זה שימש אותנו כמחבוא.
כשעוד הסתתרנו אצל זבירק הגיעה המיליציה האוקראינית לבית שלנו וחיפשה בו במשך שבע שעות, ולאחר מכן עזבו אנשיה והלכו לאכול ארוחת צהריים והשאירו במקום רק שומר אחד. לאחר הפוגה קצרה חזרו לבית, חיפשו בשנית ולבסוף גילו את מקום המסתור שהיה בו. לכן, כשחזרנו הביתה מזבירק, והיינו תחת חסותה של חנקה, ברור היה לנו שאין כל אפשרות להשתמש במחבוא הזה, ומצאנו מחבוא חדש. באותה עליית גג, מצדו השני של הבית היתה עלייה נוספת, מעל עליית הגג האורגינלית. הכניסה למחבוא זה

התאפשרה רק על־ידי עלייה בשלבי סולם, שגובהו הגיע לארבעה מטרים. אמנם הבנייה במקום היתה מיושנת, כך בנו אז, אבל אנחנו היינו שמחים וחשבנו שמחבוא זה יכול להיות מקום בטוח.

חנקה היתה מספקת לנו אוכל והדבר התאפשר, משום שהרוקחת האוקראינית ידעה שאמי מסתתרת, כל הזמן, באותה עליית גג, וכנאמר לעיל היא היתה זקוקה להדרכתה של אמי, בעבודתה בבית המרקחת, ולא הלשינה עליה. שהותנו במקום לא עוררה חשד, והיינו חופשיים יותר ואפילו הסתובבנו מידי פעם בעליית הגג, אך תמיד רק אדם אחד בלבד.

השתדלנו להסתפק במעט מזון כי לא רצינו לעורר חשד עקב העובדה, שחנקה, שהיא אדם בודד, תרכוש כמות גדולה יותר של מזון. החריצים שבקורות העץ בעליית הגג פנו לכיוון הרחוב הראשי של יזיז'ניה, ודרכם יכולתי לראות את חיי היום יום בסביבה וגם את ההתרחשויות המקבריות שכללו רצח ועינויים.

העיירה שלנו, זוהי עיירה כמו עיירתו של שלום עליכם. התגוררו בה למעלה מ־2,200 יהודים ובאופן יחסי, היו כאן יותר יהודים מאשר בעיירות אחרות, סמוכות. זוכרת אני דמויות שונות של יהודי העיירה. ביתנו עמד מחוץ לתחומי השכונה המקורית של היהודים, ליד הכנסייה ומול בית הספר והמועדון הפולני.

בעת שהותנו בעליית הגג, הגיעו שוב הגרמנים והאוקראינים כדי לחפש בבית. הם ידעו על כל יהודי שעדיין נותר בחיים, ידעו שאבי כבר איננו בין החיים ולכן חיפשו, במפורש, את אמי, את אחותי ואותי. הם ידעו שעדיין לא חוסלנו וברור שאנו נמצאות באיזה שהוא מקום בסביבה. החיפושים היו נערכים ללא הרף וללא הפסקה, בידם היתה הרשימה של אותם האנשים שעדיין נותרו בחיים והיה להם ייעוד אחד בלבד: לתפוש אותם ולחסלם. ממשימה זו לא הִרפו וברור שמספר היהודים החיים הלך והצטמק, כשמטרתם היתה להורגם עד האחרון שבהם.

יום אחד הגיעו לעליית הגג שלנו. אמי לא הסתתרה בעליית הגג העליונה, מקום מחבואנו. היא חששה שאם יבואו לחפשה ולא ימצאוה, הרוקחת האוקראינית תתפלא לאן נעלמה ותאמר: "איפה

היא – היא חייבת להיות כאן." תחושת האימהות שלה גברה על כל פחדיה והיא רצתה לגונן עליי, שלא ימצאוני. שמענו אותם בהתקרבם למדרגות העץ החורקות והמובילות לעליית הגג. בין המחפשים היה גם נער מכיתתי שקרא: "אירקה תצאי! אנחנו לא נעשה לך שום דבר רע!", ושמעתי את קול אמי העונה: "אירקה לא יכולה לצאת, היא לא נמצאת כאן!".

אילולי שמעתי את קולה של אמי, ייתכן שבסופו של דבר הייתי יוצאת אליהם, שהרי למדתי באותה כיתה יחד עם הנער הזה וישבתי עמו על אותו ספסל. אמי הגיבה מיד לדבריהם ואמרה: "בואו, בואו נגמור עם זה, אני רק מתלבשת והולכת מיד". היא רצתה למנוע את החיפושים הנוספים, מכיוון שכבר הגיעו, כאמור, למרחק של צעד אחד בלבד מהכניסה לעלייה אל הגג העליון. הם חזרו ואמרו: "אין לך מה למהר, הרי את יודעת לקראת מה את הולכת." למעשה, לא היה צורך להתלבש וגם לא היה מה ללבוש, כי זו היתה תקופת הקיץ. פתאום השתררה דממה ואחר כך שמענו את כולם כשהם יורדים במדרגות העץ למטה. תקף אותי רצון עז לרוץ אחריהם ולצאת החוצה, אך דודתי, שכאמור לעיל הסתתרה אף היא יחד אתי ויחד עם בנה רומק בעליית הגג, החזיקה בשרוול בגדיי ומנעה ממני לצאת מהמחבוא.

כך עזבה אמי את המקום, וכעבור שעה־שעתיים ראינוה חוזרת. האוקראיני אמר לה: "בואי עמנו לבית הקברות", והיא ענתה: "בשביל מה אלך, אני כבר זקנה, אתם תמצאוני גם בהזדמנות אחרת, תנו לי עוד קצת לחיות." ואחד מאנשי הקבוצה אמר: "בעצם, בשביל מה אנו צריכים אותה, חיפשנו את הצעירים!" ואז מסרה לו אמי את עשרת הדולרים האחרונים שהיו בכיסה ואמרה: "אתה יודע, יש לי מעיל פרווה מפואר של בעלי, אולי אוכל למסור לך אותו אחר־הצהריים". הוא היסס כמה דקות ולבסוף המשיך ללכת לכיוון בית הקברות. אמי ניסתה את מזלה בשנית ואמרה: "המעיל הוא נהדר, יש לו בטנה וצווארון והם עשויים מפרווה אמיתית." ואז, בהיותם קרובים לבית הקברות, הוא לקח אותה בחזרה הביתה. שכחתי לציין כאן, שכשהם נכנסו לביתנו בפעם הראשונה הם שאלו את אמי: "מי

את בעצם?" והיא ענתה: "האם אינכם מכירים אותי, כולם הלא יודעים מי אני." והם ענו: "כן, את אלמנתו של הרוקח," והיא הוסיפה: "בעלי היה איש טוב, מעולם לא הזיק לאיש ורק עזר להרבה אנשים," והם העירו: "לא על זה מדובר. את יהודייה וזהו".
ביומן בתאריך 8.9.43, אני מזכירה את המאורע הזה, אבל הוא היה כל כך טעון וטרגי שלא הייתי מסוגלת אז לכתוב אותו לפרטיו.
כשאמי חזרה אמרתי: "עכשיו המקום הזה הוא הבטוח ביותר, כי הם כבר לא יבואו לחפש כאן," אך אמי ענתה: "הם בוודאי יבואו עוד פעם, הם הלא יודעים שאני נמצאת כאן, וייתכן שהם חושבים שגם אתם נמצאים בסביבה הקרובה." שוכנענו, ובעקבות דבריה אלה החלטנו לברוח ליער.
כשלושה ימים אחרי שעקרנו ליער בשעות הלילה המאוחרות הופיעו שוב שוטרים אוקראינים עם כוחות מתוגברים מצויידים בדחפורים, פרוז'קטורים, סולמות ענקיים וכלבים מאומנים. הם פירקו ושברו את כל עליית הגג עד לתקרה של דירת בית המרקחת. הם מצאו גם את המחבוא האחרון שלנו ובו סימנים מתקופת שהותנו. אני חושבת שהרוקחת האוקראינית יצאה בחסד רק בזכות היחסים האינטימיים שלה עם הקצינים הגרמנים. פעולת החיפוש נמשכה כשלושה ימים ברציפות.
חנקה, העוזרת של רוזנשטוק הרופא, קישרה בינינו לבין יהודי בשם בלנק, שידע שביער פיאֶנקי (מילה שפירושה גזרים חתוכים), ביער צפוף של עצי אורן ואשוח בקרבת יזיז'ניה, מסתתרת קבוצת יהודים בבונקרים, שנחפרו באדמה מתחת לעצי האורן - והוא הוביל אותנו בלילה אל תוך היער. במקום התגלתה לנו תמונה שקשה לתארה במילים, תמונה שהזכירה לי את המחזה: "מלך הקבצנים". היו שם, לדעתי, כשבעים נפשות, אנשים עניים, ללא פרוטה בכיסם, שהתהלכו בסחבות או לבושים למחצה, ויחפים, והגרוע מכל - מכוסים בכינים ובפשפשים. זו היתה הפעם הראשונה בחיי שראיתי מחזה מחריד שכזה.
הגענו ליער בסתיו 1943, כשלושה שבועות לפני חג הסוכות, ועליי לציין, שעד אז אפילו לא סבלתי מרעב של ממש.

בבונקר שהוכן עבורנו התגוררו כבר בני משפחת זנדברג, שהיו שכנים שלנו בעיירה, יחד עם בנם היחיד, שהיה צעיר ממני בשנה אחת, והצטופפו בו עוד מספר יהודים וגם בלנק עצמו.
ביער פגשנו גם את בני משפחת קריליק, שאחד מהם, אולי אבי המשפחה, כונה בשם קריליק, מילת גנאי שפירושה "שפן", מכיוון שעיניו היו תמיד אדומות ומודלקות ודומות לעיני שפן.
לפני המלחמה, לא היו לי קשרים רבים עם יהודי העיירה, וחברותיי היו בעיקר פולניות נוצריות. חברתי הקרובה היתה בתו של רופא, שושנה רוזנשטוק. למשפחת קריליק לא היו ילדים בגילי בבית הספר ולכן כמעט שלא הכרתי אותם למרות שבית המרקחת של אבי היה מקום מפגש ליהודי הסביבה משום שהיה פתוח רוב שעות היום, ואבי היה מעורה בחיי היהודים והכיר את רובם. אני, לעומתו, הייתי צעירה, עדיין, ולא הייתי מעורבת כלל בחיי הקהילה. שמעתי, שביער נמצא גם מר גרוסר, קרובה של הגברת אוארבוך. בנו של גרוסר, המבוגר ממני בכמה שנים, היה מבקר בביתנו כי שנינו ניגנו בכינור. שמו הפרטי היה יוזק, הוא סיים את בחינות הבגרות לפני פרוץ המלחמה ופתאום פגשתי אותו, במקרה, ביער. פעם שנייה פגשתיו, כשיצאנו מהבונקר. ביער האשוח והאורנים נבנו כשישה בונקרים, ואנחנו ישבנו בתוך הבונקר שלנו, שהיה חפור מתחת לאדמה, בשיטה ארכיטקטונית מדהימה. עומקו של הבונקר היה כשלושה מטרים וקורות עץ תמכו בתקרתו. בתוך הבור הגדול בנו דרגשים בני שתי קומות, וכדי לכסות ולהסתיר את פתח הבור ואת מכסהו נטעו מעליהם עצי אשוח ופיזרו על המכסה מחטים של עצי אורן. פתח הבונקר היה עגול, רק אדם אחד יכול היה להשתחל בו פנימה, וסגרו אותו מבפנים עם מכסה מפח, דמוי מכסה של סיר שכוסה במחטי אורן, וכשיצאנו מהבונקר החוצה היינו מנענעים את עצי האורן, כדי שמחטיהם ייפלו ויתפזרו באופן טבעי מסביב לפתח העגול ומעליו, וישמשו הסוואה מושלמת שתמנע את גילויו. עצי האורן שנשתלו מעל לבור היו אמנם חסרי שורשים עמוקים, אולם החזיקו מעמד זמן ממושך, כך שגם כאשר הגרמנים והאוקראינים ניסו לגלות את פתח הבונקר באמצעות נקישות על האדמה, הם לא הצליחו בכך. רק

אדם שידע היכן פתח הבונקר - יכול היה למצוא אותו. עצי היער היו צפופים ואנו שהינו לעתים מחוץ לבונקר והקפדנו ללכת בזהירות, ולהימנע משבירת הענפים הנמוכים, כי הרעש היה מעורר את החשד שישנם אנשים בסביבה.

בערב, בכסות החשֵכה, היינו הולכים לרמפה שבקצה היער, ושם היינו עושים חילופים עם האיכרים, שתמורת כסף או דברי ערך הביאו לנו דליים מלאים מרק חם ולחם.

אני זוכרת, במיוחד, את משפחת קניגסברג, שהיו עניים גם לפני המלחמה. היו להם בת יפהפייה ושני בנים חסונים, ואני זוכרת גם את משפחתו של אברהם לייב קוברט, שהיה פרוון במקצועו ואדם אמיד. קוברט פרנס, בעצם, את כל היהודים שהסתתרו ביער בסביבה הזו, אנחנו לא היינו זקוקים מבחינה כספית לעזרתו.

מיד כשהגענו לשם אמי אמרה לו שידוע לה שהוא משלם לשומר היער, שכמובן היה בסוד העניינים וידע על קיומם של הבונקרים ועל שהותם של היהודים בתוכם. אמי ביקשה להשתתף בתשלומים לשומר היער אך קוברט אמר: "לא כדאי שהשומר יהיה עֵד לכך שהגעתם ליער, מוטב שלא יידע זאת כלל."

תבונתו זו של קורבט הצילה, בסופו של דבר, את חיינו.

לאחר למעלה משלושה שבועות באו הגרמנים והאוקראינים ושומר היער הצביע רק על בונקר אחד, הבונקר של אברהם לייב קוברט.

לי התמזל המזל באופן מיוחד: בשעה 05:00 לפנות בוקר הלכתי לבקר את משפחת קוברט וסיפרתי להם שאיבדתי כפתור מבגדי. כשעברנו מביתנו ליער הייתי לבושה בפיג'מה וזה היה כפתור שנתלש מהמכנסיים. כתשובה לסיפורי זה ענה לי קוברט: "אני קברתי ביחד עם הפרוות שהיו ברשותי אלפי כפתורים שונים, ואחרי המלחמה אתן לך כמה כפתורים שתרצי" ואני עניתי לו: "מה יהיה? הם עלולים למצוא את הכפתור שאבד לי וזה יכול להסגירנו." כפי שהזכרתי קודם, שמרנו באופן קיצוני על ניקיון מופתי בשטח שמסביב לבונקרים ופסענו בזהירות, על מנת לשמור על היער הבתולי במטרה לטשטש כל עקבות אדם, ולכן אמרתי לקוברט שאלך בכל זאת לחפש את הכפתור שנתלש מבגדי. הספקתי להתרחק מספר צעדים,

והאוקראינים והגרמנים כבר היו ליד הבונקר שלו ושל בני משפחתו, ציוו עליהם לצאת מהבונקר וכשלא נענו, החליטו לחשוף את הבונקר מלמעלה, כדי שלא יצטרכו להשתחל פנימה אחד אחד ויוכלו לירות לתוכו מבחוץ. הם חפרו ועקרו את כל העצים אחד אחד במשך כל היום. בינתיים הצלחתי לחזור לבונקר שבו ישבה משפחתי וסגרנו את המכסה מבפנים.

האוקראינים פעלו מעל הבונקר של קוברט ובתוכו שעות רבות, שבסיומן נורו כל תושבי הבונקר, ואז ירדו לתוכו ולקחו את כל הכסף שהוסתר שם. הם לא טרחו, למזלנו, לחפש בבונקרים האחרים, כי ידעו מראש שרק אצל קוברט נמצא כל הכסף.

בבונקר של קוברט היו כשנים־עשר אנשים. בדרך כלל שהו בבונקר אחד מספר גדול יותר של נפשות, אבל היות שאיש זה היה עשיר ופרנס, כאמור, את כל היהודים שהסתתרו ביער, גרו הוא ובני משפחתו בבונקר מרווח יותר, לעומת כל שאר הבונקרים.

במשך כל היום ישבנו מבוהלים ומפוחדים ומחכים לתורנו. בשעות הערב שמענו בתחילה את היריות והצעקות, ולאחר זמן מה את הצעדים ואת הקולות הצוהלים של השוטרים האוקראינים שעברו מעל לבונקר שלנו.

הסיפור לא יהיה שלם אם לא אספר גם את סיפורו של הבונקר הסמוך אלינו. מספר ימים לאחר שעזבנו את הבונקר, האוקראינים הרגו את תושביו של בונקר סמוך. ילדה בת שש הסתתרה תחת ערמת קש ונותרה חיה. אביה, נמצא בשעת ההרג מחוץ לבונקר וחיפש מזון, והאוקראינים תפסו ורצחו אותו. הילדה נשארה לבדה בין הגוויות. לעתים אני חושבת מה עלה בגורלה ובאיזה עינויים היה עליה לעמוד.

שהינו ביער עצי האשוח והאורן בתקופת הסתיו, לפני חג הסוכות. מזג האוויר היה נפלא אבל מאז - אני שונאת יערות של עצי אורן. כשהסתתרנו בבונקר שביער לא דיברנו על העבר, מה שעניין אותנו היו רק ההווה והחיים בו. מזג האוויר האיר לנו פנים, גשם לא ירד ובלילות יצאנו לכפרים הסמוכים ורכשנו מזון תמורת חפצים שונים שהבאנו אתנו ליער והם נשארו, עדיין, ברשותנו. בעבור שעון יכולת

לקבל קערת תפוחי אדמה ובעבור מעיל שתי כיכרות לחם.
אני זוכרת מספר פרשיות אהבה מאותם זמנים. לדוגמא: אישה אחת סירבה לקיים יחסי מין עם בעלה בטענה שאין במקום "מקווה", אך עובדה זו לא מנעה ממנה מלקיים יחסים עם גבר אחר.
לאחר הרצח של בני משפחת קורבט החלטנו לעזוב את הבונקר, משום שהיה לנו ברור ששומר היערות יכול להלשין על דבר קיומנו. יצאנו ממקום מחבואנו והחלטנו לשוטט בחלקים אחרים של היער. במשפחתנו היו עכשיו אמי ודודתי, בן דודי ואני. ביער פגשנו את בן עירנו, בלנק, שעזר לנו בהשגת מזון, ויום אחד הודיע לנו שישנה משפחה אוקראינית המוכנה להסתירנו. ידיעה זו באה בעִתה, כי מזג האוויר הסתווי השתנה לפתע, החלו לרדת גשמים חזקים, הקור היה עז ביותר ואי אפשר היה עוד להישאר בחוץ.
הגענו לאיכר אוקראיני זה, אדם זקן שהיה איש עשיר במיוחד, שבנו לקה בפיגור קל וחרשות וכלתו היתה יפהפייה. ישבנו באסם שלו על רצפת הבטון החלקה, שאפילו קש לא פוזר עליה.
הקור באסם היה עז ולבושי היה דל. סבלתי מהקור הנורא בצורה מחרידה ונשאר לי רק חלום אחד: להתחמם עוד פעם אחת בחיים ולאחר מכן, לא היה אכפת לי מה יעלה בגורלי. הקור העז חדר לעצמותיי וסבלתי מצמרמורות ללא הפסק גם בשעה שישנתי בלילות. הסבל הזה לא יישכח ממני לעולם! היו אלה עינויים פיזיים נוראים ביותר. בלילה התגבר הקור עד כדי כך, שהמים בכוס קפאו באוויר המקפיא.
שהינו אצל אותו איכר במשך שבוע־שבועיים, שילמנו לו הרבה כסף והוא דרש עוד ועוד. לאחר מכן אמר לנו שהפחד אחז בו והוא אינו מוכן עוד להסתכן ולהחביאנו. מכיוון שהיה אדם אמיד, לא היה זקוק למתנותינו. לעומת זאת, בנו החרש, שמעמדו במסגרת המשפחתית היה נחות, היה מוכן להסתכן ולהחביאנו בתוך עֲרֵמות השחת שבחוץ.
סמוך למקום מסתורנו התחבאה משפחה ובה שני זקנים, בתם וילדיה. מבין האלומות שמענו מה עלה בגורלם: הם נחנקו למוות על ידי מחביאם (האוקראיני) בשל כספם.

בן האיכר שהסתיר אותנו היה מדבר אלינו בקול רם (בהיותו חֵרֵש) וזה הפחיד אותנו מאוד, כי יכלו לשמוע את דבריו. היות ובני משפחתו לא ידעו על קיומנו, לעתים קרובות לא היינו מקבלים אוכל.
סמוך לשמחת תורה שמענו כששכבנו מתחת לאלומות השחת שתי נשים משוחחות ביניהן ואלו היו דבריהן: "שמעת שהרגו את הבת של הרוקח מאוזיראן?"
בתחילה חשבתי בלבי: מה פתאום? הרי אני עוד חיה! לא עלה בדעתי, שמדובר באחותי, אבל הם המשיכו וסיפרו שהוציאו אותה עם דודה ובן דודה ממקום המסתור שלהם, ותוך שהם נאבקים בגרמנים בסכינים הצליחו לבסוף הגרמנים לירות בהם ולהורגם.
אחרי הידיעה המרה הזו אמר בן דודי, שהיה אז בן תשע וחצי: "בעצם יכולנו עכשיו להצית את עֲרֵמות השחת ולסיים הכל"... ואילו דודתי, שהיה לה חוש לתפיסת המציאות ויכולת הגנה עצמית חזקה במיוחד, אמרה לו: "זה לא בא בחשבון, אתה ילד צעיר ועדיין יש לך תקווה."
נשארנו שם במשך שלושה ימים ולא קיבלנו מזון כלל וכלל, ובלנק, שהיה עמנו כל הזמן, החליט לחפש מקום אחר. הוא נזכר באיכר ששמו ולדיסלב טומצ'שין שגר בכפר גלמבוצ'ק, והיה מוכן להסתיר את אמי ואותי, כי נזכר שראה אותנו פעם בבית המרקחת שלנו. איכר אוקראיני זה היה רווק בן שלושים וחמש, שחי יחד עם אמו פאולינה, ונחשב לאדם אמיד. ביתם כלל חדר גדול, פרוזדור ורפת וכל זאת תחת קורת גג אחת. בתוך הרפת חפר האיכר בור ברוחב של שתי מיטות, ריפד אותו בקש ועל מצע קש זה שכבנו אמי, דודתי, בן דודי ואני, וכן בלנק שבמשך כל החודשים הללו ישב על המדרגה בכניסה לבור.
במחבוא זה שהינו תשעה חודשים תמימים, מסוכות 1943 ועד 15.4.1944.
על הבור היה מכסה שעליו עמד סוסו של האיכר. במשפחה לא היו ילדים וזה היה יתרון אדיר, משום שהילדים היו אלו שהלשינו בדרך כלל לשלטונות על היהודים שהוחבאו אצל הגויים, ואז היו הגרמנים מוציאים להורג את היהודי וגם את הגוי.
גן עצי הפרי שהקיף את ביתנו ביזיז'ניה היה גדול והוא גבל בכנסייה

ובביתו של הכומר הפולני הקתולי. כומר זה היה נוהג לבקר בביתנו לעתים קרובות. היתה לו חולשה לעוזרות שעבדו בביתנו, בזמן חגי הצום היה בא בסתר לאכול אצלנו ואת ביקוריו אלה המשיך גם בזמן המלחמה. בזמנו, החליט אבי להעביר לכומר זה את תכשיטינו ושטיחינו וכן, את הפרוות ודברי הערך הנוספים, על מנת שישמור עליהם עבורנו עד סוף המלחמה, ואני עזרתי לו להעביר בלילה את החפצים הללו אל ביתו דרך הגדר המשותפת.

בחורף 1943–44, כשהסתתרנו במחבוא האחרון שלנו, בבור, ברפת של האיכר האוקראיני, הגענו למצב של חוסר אמצעים מוחלט ולא היה לנו יותר מה למכור. מצב זה אילץ אותנו לגשת לכומר כדי לקבל ממנו מספר דברי ערך למכירה. כשדיברנו על כך עם האיכר הוא הביע חשש כבד ואמר: "אני פוחד גם מכומר זה". הרגעתי אותו והוחלט שאגש לכומר, בתנאי שלא אגלה לו את מקום מסתורנו.

חיכינו ליום גשום וקר שבו יהיה לילה ללא יָרֵח, ושעוזרת הבית של הכומר תהיה בחופשה. כמו כן היה ידוע לכל שהכומר רגיל לביקורי פתע ונקרא בלילות, לעתים קרובות, לבקר את אלה שהיו זקוקים לווידוי וכדומה.

כשהזדמן הלילה המתאים, ניגשתי בלוויית האיכר לביתו של הכומר. היתה זו תקופת החורף ושרר חושך מוחלט כבר בשעה 5:00 אחרי הצהריים. האיכר התחבא מחוץ לבית, ואני עמדתי בפתח ודפקתי על הדלת. עם היפתח הדלת צעק הכומר: "מה את עוד בחיים, אירקה? תיכנסי ילדונת, במה אוכל לעזור לך?". נכנסתי לביתו ולא היה שם איש מלבדו. הוא סגר את כל הדלתות, כיבה את האור בחדר, הכניס אותי לטרקלין הבית וכל אותו זמן מלמל: "איך הלך האבא המסכן שלך? הוא היה ידיד אמת שלי. מה שלום אמך, האם היא עדיין בחיים?" החלטתי לומר שכן, כי חשבתי שעדיין קיים מישהו שיודע עליי בחוץ. הוא הוסיף: "התרצי לאכול או לשתות? ואיך את נראית מסכנה שלי, כמה את ירוקה!". הוא נתן לי לחמנייה גדולה וגבינה ואמר: "אולי את רוצה גם להתרחץ?". עניתי בשלילה, כי לא רציתי להתעכב אצלו זמן מיותר ואז הוא אמר: "אני מוכן לעזור לך ככל יכולתי," וחזר והדגיש את ידידותו הכנה עם אבי. הוא גם הוסיף

וסיפר לי כיצד נרצחה אחותי שהסתתרה, יחד עם דודי ובן דודי בבית שממול לכנסייה. היה זה ביתו של זנדברג שהסתתר עמנו ביער. הוא הדגיש שהמלשינים היו אוקראינים כי פולנים לעולם, לפי דעתו, לא היו מסוגלים לעשות נבזות כזו... האוקראינים הם גם אנשים אכזריים במיוחד. הוא הוסיף ושאל: "איפה את מסתתרת?" "ביער" עניתי לו: "והאוקראינים מביאים לנו אוכל." על כך הגיב: "זה מוזר, הם בוודאי ממוצא פולני."

בשלב זה הזכרתי לו, שבזמנו העברנו לו מספר חפצי ערך ומכיוון שאנו סובלים עתה ממחסור חמור, אנו נאלצים למכור חפצים אלה כדי להישאר בחיים. ביקשתי ממנו כמה תכשיטים כגון שעון, או מספר קטן של מטבעות הזהב שנמצאו ברשותו. אני זוכרת, שברגע הראשון כשנכנסתי לביתו, ראיתי את השטיח מחדר האורחים שלנו, תלוי שם על הקיר.

ברגע זה ליטף הכומר בעדינות את לחיי והעיר: "ילדונת מסכנה שלי, נפש אומללה שלי, כנראה שהצרות הוציאו אותך מדעתך וגרמו לך לבלבול מוחלט. את אף פעם לא העברת לי דברים ולא נמצאים ברשותי חפצים כלשהם שהיו פעם שלכם." באותו רגע חשבתי שהשבץ תוקף אותי וכל עולמי חשך עליי. היה זה אחד הזעזועים הקשים ביותר שעברו עליי בתקופת השואה. הרגשתי שתקרת החדר כאילו מתמוטטת עליי, והאכזבה שאחזתני היתה דומה לאכזבתה של נערה בהיריון שנעזבה על ידי אהובה. עד היום אינני יכולה למחוק את כאבו של הרגע הזה. זה היה איש האלוהים, ידיד אמת של אבי, שנתנו בו אמון מלא, הסתרנו אותו במשך שלושה שבועות כשהסובייטים כבשו את האזור וכל שאר הכמרים בסביבה הוגלו לסיביר. איזו נבלה! ומה יכולתי להגיד לו בשעה כזו?

לא פציתי פה ועזבתי את המקום. האיכר שהמתין לי בחוץ הבחין בכך שיצאתי בידיים ריקות ושאל אותי: "מה אמרת לו?" כשסיפרתי לו שלא הגבתי על שקריו הוא חשב שזו היתה התגובה הנכונה והחכמה. ברור שלא סיפרתי לו את כל השתלשלות העניין, משום שפחדתי לספר שכומר יכול להתנהג בצורה כל כך לא אנושית – שהרי אם כומר נוהג כך, אז מדוע שאיכר פשוט לא יקח ממנו דוגמא.

לכמרים היתה השפעה מכרעת על האיכרים שגרו בסביבה. ברור שלא יכולתי לגלות לו שהכומר, שהיה ידידנו לפני המלחמה, בגד בנו והתנער מכל מחויבויותיו. הסברתי לאיכר שהחפצים שלנו אוחסנו בתוך המרתף ולא רציתי שהכומר ייצא מחוץ לפתח ביתו ויבחין בו. אבל ולדק אמר: "הכל בסדר, טוב שלא לחצת עליו." חזרתי לביתו והחלטתי לא לגלות את האמת גם לאמי. אמרתי לה שלא הצלחתי למצוא את הכומר בבית.

קשה לי, היום, לתאר את יחסם הנהדר של האנשים שהסתירונו בביתם (הבן ואמו). עברנו יחד אתם זמנים קשים ביותר, ואירוע אחד מיני רבים זכור לי במיוחד. באחד באפריל 1944, הגיעו חיילים רוסים, וולדימיר ניגש לבור ואמר: "שמעתי חייל אומר ברוסית לסוס שלו: 'למה אתה צוהל?' והוסיף, "אבל עדיין לא הגיע הזמן לצאת כי זה מסוכן מאוד". הבנו שדבריו מכוונים אלינו אך בלנק אמר: "אני חייב לברוח מכאן, הישיבה כאן הספיקה לי." כולנו נאנחנו אנחת רווחה, כי האיש היה בעל אופי קשה והתנאים לא תרמו לאיכות היחסים בינינו. היה שם חם, אולי חם מידי. הכינים אכלו אותנו, שום דבר לא עזר. נוסף על כל הצרות היו לי אז צמות. אוכל ניתן לנו במידה מספקת, אבל הבור היה חשוך כל הזמן בצורה מוחלטת. בעלת הבית היתה מוציאה אותי ואת רומק לסירוגין בשעות הערב. במשך כל התקופה הזו אמי לא הרשתה לעצמה לצאת למעלה וויתרה על זכותה זו, לטובתי.

עם צאתנו לחופשי, אמי כמעט ולא יכלה לפסוע אפילו צעד אחד. בצפיפות הזו חיינו כל אותה תקופה וכאמור לעיל, בעלת הבית היתה מאפשרת מידי פעם לי או לבן דודי לישון אתה במיטה בבית.

האיכר פחד פחד מוות מהגרמנים והיה נותן להם את כל מבוקשם, וכך נתן להם את הסוס, את הפרות ונשארה לו רק עֶגְלָה אחת קטנה, שעמדה מעל הבור שבתוכו הסתתרנו.

כזכור, באחד באפריל 1944, כשעזבו הגרמנים ובאו הרוסים, יעץ לנו ולדיסלב להמתין מעט ולא לצאת מהבור. הגרמנים כותרו על ידי הרוסים והיו מוכרחים לעבור את קו החזית, כדי להתחבר לכוחותיהם שנשארו בעורף. כשנכנסו הכוחות הרוסים לכפר לא נשמעו יריות

כלל, לעומת זאת, בשבעה באפריל, כשהכוחות הגרמנים הנסוגים חצו את החזית התלקח קרב, שבו נהרגו בני אדם רבים וביניהם גם יהודים שיצאו ממחבואם עם כניסת הרוסים בשנית ונרצחו על ידי האוכלוסייה האוקראינית המקומית.
במהלך הקרב האחרון היו הגרמנים כבר עייפים וכמה מהם רצו להתחמק מהמלחמה. הם נכנסו לרפת של האיכר שהחביא אותנו והביאו אתם גם את סוסיהם. לו היה אחד מהם דורך על מכסה המחבוא, בוודאי היה נופל עלינו. זכורני, ששמעתי את קולו של מצילנו שואל: "האם יכולה העֶגלה להישאר במקומה?" והגרמני ענה לו: "כן."
לאחר מכן ברח ולדיסלב והשאיר מאחוריו את הכל, שהרי אם היו תופסים אותנו שם, היו הורגים אותו על המקום. וכך נשארנו בבור שבעה ימים רצופים, כשאנחנו למטה והגרמנים מעלינו. הם נמנעו מלישון בתוך הבתים ונשארו ללון באסם. עד היום מהדהדים באוזניי קולות נחירותיהם ונשימותיהם של החיילים הללו. זוכרת אני, ששמעתי אחד מהם לוחש לשני: "אלמלא אשתי ובני הייתי מזמן בורח. נמאס לי מכל האוקראינים, הרוסים והמזרח הארור הזה."
כעבור שבעה ימים נותרו לנו רק שאריות מזון וכמה טבלאות שוקולד, שהאיכר זרק לנו לאחר שהגרמנים עזבו את המקום בפעם הראשונה, וכנראה שקיבל אותן מהם.
למזלנו, עזב בלנק כבר באחד באפריל, כי הוא עישן, השתעל ללא הפסקה והיה חסר סבלנות לחלוטין. אחרי שיצאנו לחופשי לא פגשנו אותו מעולם, אך שמענו שניצל ונשאר בחיים.
לאחר יומיים של קרבות בין הרוסים לגרמנים נשרף הכפר גלמבוצ׳ק, שבו שהינו. בתי הכפר נדלקו על נקלה, כי הגגות היו מכוסים בקש. הקרבות שהתחוללו בכפר ובסביבתו היו עזים וסבלנו מההפצצות ומירי הקטיושות. הגרמנים פחדו לגעת בכל דבר מאכל שמצאו בבתים ואת כל מזונם קיבלו בהצנחה מהאוויר. חששותיהם היו מוצדקים, מכיוון שהאוכלוסייה המקומית לא הפגינה יחס ידידותי במיוחד כלפיהם בשל יחסם האכזרי של הכובשים אליה. האיכר שלנו האמין בכך שביתו ניצל משרפה

בזכות שהותנו במקום, כי אלוהים הוא זה ששמר עלינו.
בזמן ההפצצות ישנתי ברציפות כשבעה ימים. האם היתה זו בריחה מהמציאות?
היום, אני מנסה להבין זאת בדרך זו. אמי ניסתה להעירני באחד הימים האלה באומרה: "צריך להתלבש, כי שמעתי שהגרמנים מתכוונים לשרוף את האסם." בתוך הבור לבשנו רק כותנות דקות, כי היה חם מאוד בפנים. אמי אמרה, שכעת שעת לילה (לא יכולנו אף פעם להבחין בין יום ללילה) והגרמנים מתכוונים להצית את הבית, כדי להאיר לאווירונים את מקום הצנחת המזון. התלבשנו, ותהיתי בשביל מה? האם עלינו להיות לבושים כשהבית נשרף? בסופו של דבר הם לא הציתו את הבית.
לא קל היה להכניס אוויר לתוך הבור שבתוכו הסתתרנו. בהתחלה, הכניסה לבור היתה פתוחה, כי ליד הפתח עמדו סוסיו הצעירים של האיכר. פעם אחת התעצבן אחד הסוסים ומשך את העמוד שאליו היה קשור בחבל. העמוד נעקר ממקומו ובאדמה נפער בור, שהיה קרוב מאוד לבור שבו שהינו.
לעתים ביקשנו מהאיכר שיסגור פתח זה, אך הוא לא עשה זאת. בדרך כלל השארנו את הכניסה לבור פתוחה וחסמנו אותה רק כששמענו רעש חשוד או מכונית מתקרבת, דבר שהיה נדיר בכפר הזה, בזמנים הללו. כפי שכבר הזכרתי, הגרמנים שכבו מעל הבור ומעל הכניסה, שהיתה מכוסה בקרש ובקש, ומקור האוויר היחיד לבור היה אותו פתח שנוצר כתוצאה מיציאת העמוד ממקומו.
במשך כל אותו זמן שמענו על הסגרת יהודים לידי האוקראינים. אנו לא הוסגרנו ואת גבורתם של ולדימיר ואמו פאולינה ניתן להעריך רק אם מבינים, שגורלו של מציל יהודים נחרץ למוות. במשך תשעה חודשים דאג לנו האיכר למזון ואִפשר לנו לצאת אל הרפת כדי לנשום אוויר "צח". את האוכל קנה עבורנו מצילנו בכפר אחר.
לאחר מספר חודשים בהם הייתי בבור, חליתי במחלה קשה ופאולינה העלתה אותי למיטה שבביתה וקראה לרופא גרמני. כעת, בהיותי רופאה, יכולה אני להעריך את תבונתו של הרופא שטען שאני זקוקה לאוויר צח ולתנועה, אבל פאולינה סירבה להעבירני לבית החולים.

פעמים אחדות אפשרו לנו בעלי הבית לישון ליד התנור המחומם או במיטה, לי ולרומק לסירוגין, עם פאולינה. במשך הזמן גם ניתנו לנו מספר הזדמנויות להתרחץ. באחת ההזדמנויות ניגשה אחת השכנות לכיוון הרפת. פאולינה לא היססה ושברה חלון בכוונה כדי להסיח את תשומת לבה. למרות החששות והסכנה הנשקפת לחייהם במקרה של גילוי מחבואנו המשיכו האיכר ואמו להסתירנו.

במשך כל התקופה סיפק לנו טומצ׳שין עיתונים ואף מַפָּה שעזרו לנו להבין את הקורה בחזית המזרחית. למרות שהגרמנים לא פרסמו תמיד את האמת בדבר נסיגתם, ניתן היה להבין שהחזית הרוסית מתקדמת.

כאמור, באמצע אפריל 1944, הגיעו הרוסים בשנית ואנחנו יצאנו ממחבואנו. טומצ׳שין, האיכר שהצילנו, ליווה אותנו מגלומבצ׳וק ליזיז׳ניה, לבית הישן שחיינו בו כל חיינו. השיבה הביתה היתה טראגית, עצובה. בדרך ראינו מאות הרוגים פזורים ברחבי השדות, גופות של חיילים רוסים ובמיוחד גופות רבות של חיילים גרמנים. מכל אלפי תושבי העיירה היהודים נותרו בחיים ארבעים בלבד ורובם עלו ארצה.

לא ניתן לפרט את כל ההתרחשויות שהיו מנת חלקנו בימים ההם. אבל שני מאורעות שהתרחשו ברצוני לספר:

ברוב האקציות שבוצעו באותה תקופה לא נהגתי להסתתר, אלא בחרתי לברוח מהמקום. פעם אחת, כשעוד הייתי בבית ביזיז׳ניה קפצתי מהחלון לגן ובחוץ עמד חייל גרמני ששיחק עם כלבנו ושאל: ״למה את קופצת? למה את בורחת?״ ואני עניתי: ״אמא הרביצה לי.״ והוא אמר: ״תברחי לתוך הגן ותסתתרי בין העצים.״ ברחתי, והגעתי לאחד מאיכרי הסביבה שלא רצה בתחילה לקבלני אך לבסוף הסכים.

הבתים בכפר היו בנויים כך: בצד אחד, חדר לצורכי יום־יום שבו היו האיכר, התרנגולת, הברווזים ומחסן האוכל והתבואה, ובצד שני, חדר של ימים טובים וחגים, שבתוכו על המיטה הרחבה היו פרושות כריות לבנות גדולות ועל הקירות היו תלויים תמונות של קדושים, צלבים ולפעמים גם שטיח קיר. בתוך החדר הזה הסתיר אותי האיכר, במשך כל היום.

האירוע שעליו סיפרתי קרה, כשהאזור שלנו לא הוכרז, עדיין, כ"יודן ריין", אך התבצעו בו אקציות. ברחתי מהבית ב־08:00 בבוקר, ובמשך היום הביא לי האיכר אוכל וגם סיר לילה. הערכתי אותו, במיוחד, משום שלא מסר אותי לשלטונות. בערב הוא לא הדליק, כמובן, את האור בחדר, כי לא היו תריסים על החלונות ואחר כך אמר לי: "את יכולה להמשיך לישון כאן, כי בחוץ מסוכן מאוד ומוטב שלא תזוזי מפה." התיישבתי על קצה המיטה, השעה היתה 8:00 בערב ובחוץ היה חושך מוחלט. לפתע הרגשתי שמישהו תופס אותי מאחור, שם ידיו על פניי, סותם את פי ואומר: "תשתקי ואל תאמרי מילה!" נבהלתי ופחדתי פחד מוות. מה פתאום מתגנב גרמני בשקט, מאחוריי? היה זה רגע מבהיל, משום שלא יכולתי להעלות בדעתי מנין הופיע האיש.

הסתובבתי ומישהו אמר בשקט: "אל תאמרי מילה, אני כבר נמצא כאן כל היום." האיש שכב בין הכריות והקיר במשך יממה שלמה והיה אתי בחדר, מבלי שהרגשתי. זה היה יהודי, מהנדס שעבד בסביבה, בבית חרושת לבירה ויי"ש, ושמו היה הדסון. הוא סיפר לי על כך יותר מאוחר. לא ראיתיו כי היה חשוך לגמרי. הוא אכל כל מה שהביא לי האיכר ואמר: "בואי נברח כי המקום נעשה מסוכן." סירבתי, בחושבי שהמקום די בטוח, ואז הוא אמר: "אם לא בורחים, בואי נעשה אהבה." אני הייתי רק בת חמש־עשרה וסירבתי לכך לחלוטין, אבל האיש עמד על שלו ביודעו שלא אוכל להקים קול צעקה מפאת הסכנה. ברגע זה נפלו צמותיי עליו והוא שאל: "בת כמה את?" כשעניתי לו הוא אמר: "את באמת צעירה מידי. אני כבר מעל לארבעים, אז מה נעשה כל הלילה?" בסופו של דבר, הוא סיפר לי במשך כל הלילה את תוכן הנובלות של סטפן צוויג "אמוק" ו"מכתבי אהבה מאישה לא ידועה".

אחרי המלחמה חיפשתי וקראתי את הסיפורים האלה והם לא נראו לי כתובים בסגנון כה מעניין, כפי שהיה זכור לי מאותו הלילה. שכבנו כל הלילה על הרצפה, כי פחדנו להרים את הראש פן יבחינו בנו. בסביבות השעה 04:00 לפנות בוקר, בעת הזריחה, הדסון אמר לי שהוא חייב ללכת ואני עניתי: "כל חיי אשתוקק לראותך." למרות

שהייתי כל כך צעירה חשבתי באותו רגע שהוא אהבת חיי. שאלתי אותו אם יש ברשותו גפרור והוא ענה בחיוב והאיר לשנייה אחת את פניו. מרוב התרגשות תפשתיו בידו ונשקתיו והוא יצא דרך החלון. חיפשתיו לאחר המלחמה, כי קסמו עדיין לא פג. סיפרו לי שלאחר המלחמה הוא נפטר ממום בלבו, וייתכן שהדסון לא היה שמו האמיתי.
באחת האקציות שהתבצעו ביזיז'ניה נתפשתי והובלתי ל"אומשלגפלץ". שהיתי שם במשך יומיים. האוקראינים עברו בבתי היהודים בסביבה, חיטטו, ערכו חיפושים מתחת לאדמה, בבונקרים ובמחסנים שנבנו ואת כל אלה שמצאו סחבו לרחבה שלפני העירייה. הובלו למקום מספר רב של ילדים ששיחקו ביניהם ומידי פעם בכו וצעקו שהם רעבים. בלילה, רוב הילדים שכבו לישון על רצפת הבטון. בתום יומיים הובילונו לתחנת הרכבת, שממנה אמורים היו להסיענו למחנות ההשמדה. כל התמונה היתה מקברית.
דחסו אותנו בקרונות של בהמות ללא חלונות ובצפיפות כזו, שבקושי אפשר היה לעמוד. לבסוף צירפו גם את אנשי היודנראט ואני אפילו זוכרת את שמותיהם: מייברגר וגוטליב. בתקרת הקרון נשאר פתח קטן שדרכו נכנס האוויר לתוך הקרון. כאשר התחילה הרכבת לנוע, אחרי שעזבה את התחנה, החליט אחד הצעירים לקפוץ החוצה, אך מכיוון שהרכבת כבר נסעה במהירות רבה, הוא נפל כשרגליו מתחת לגלגליה והשומרים הגרמנים ירו בו. לאחר מאורע זה איש לא העז לעלות למעלה. הבחנו בקרבתנו באישה מבוגרת, שלא היתה מוכרת לי מהעיירה, שהיתה עדיין לבושה בשמלתה, בשעה שרוב האנשים לבשו רק לבוש תחתון. כשהתקרבנו לתחנה, היא קפצה מהקרון דרך הפתח שפרצנו בגג. ראיתי את שמלתה מתעופפת באוויר ונפרשת כמו מטרייה. משום מה לא שמעתי קול ירייה. באופק ראיתי שאנו מתקרבים לשדה כרוב, ומכיוון שהרעב והצימאון הציקו לי נורא, אחרי יומיים שלא בא אוכל אל פי, החלטתי לנסות לקפוץ, בעקבות הצלחתה של האישה. המבוגרים ניסו למנוע ממני את הדבר באומרם: "מה נאמר להוריך, אחרי המלחמה, אם יקרה לך משהו?" אך אחד מהצעירים הרים אותי בסופו של דבר למעלה, זה היה קרוב לתחנה והרכבת האטה, וכאשר הייתי כבר חשופה בחוץ לא נשארה לי ברירה

אלא לקפוץ מהקרון. נחתתי בקרבתו של איש צעיר לבוש בבגדי שרד, שעמד ליד פסי הרכבת. הגרמנים ירו מיד, ובאופן אינסטינקטיבי נדבקתי לאיש, למרות שהוא ניסה להתחמק. באותו רגע הפסיקו הגרמנים לירות וכך ניצלתי, כי הרכבת המשיכה בדרכה ואני נשארתי על הרחבה ליד האיש, שהתברר שהיה "פולקסדויטשה", וידע פולנית. הוא הציע לי ללכת לאמו, שגרה ליד העיר, מכיוון שהם זקוקים לרועת צאן, והבטיח להצטרף אליי מאוחר יותר. אחרי הליכת קצרה הגעתי לביתה של האיכרה הזו. היא ציידה אותי בבגדים, היות והייתי עדיין בלבוש תחתון בלבד, וגם נתנה לי לשתות חלב ולאכול לחם. בערב, כאשר הגיע בנה הביתה, החליטו שניהם שרואים עליי שאני יהודייה ולכן איני מתאימה להיות רועת צאן, ועל כן חייבת אני לעזוב את ביתם. הבחור התנדב ללוות אותי חלק מהדרך עד ליער ולהדריכני איך לחזור ליזיז'ניה. הוא נתן לי שתי כיכרות לחם צידה לדרך. בהיותנו בדרך הוא יעץ לי שאנוע בדרכים בלילה, וביום אסתתר בתוך היער.

לאחר שהצביע על הכיוון שאליו אצטרך ללכת, הסתלק מהמקום. כעבור מספר דקות נתקלתי בקבוצת בני נוער שהתחילו לצעוק: "ז'ידובקה - יהודייה," מאחר שהמלווה שלי שמע את צעקותיהם, הוא חזר והחליט ללוותני עד לביתי. המקום היה קרוב לעיר לבוב, הדרך ליזיז'ניה היתה ארוכה ולכן, כדי לזרז את מסענו, הוא היה מחרים מהאיכרים שנסעו בדרך סוס וכרכרה, מחליפם מידי פעם, וכך הצלחנו להגיע תוך מספר ימים ליזיז'ניה. כשנפרדנו, גילה לי הצעיר רק את שמו הפרטי, בולק, כי פחד לגלות לי גם את שם משפחתו מחשש, שאם אתפס יכריחוני הגרמנים לגלותו.

אחרי השואה אמי ואני נשארו ביזיז'ניה רק זמן קצר. אני הצלחתי ללמוד ולהתכונן לבחינות כדי להתקבל לגימנסיה בצ'ורטקוב. היתה זו שנת 1944, שנה לפני תום המלחמה. במסגרת הרפטריאציה עברנו אמי ואני מצ'ורטקוב ללודז', ושם, לבסוף, עמדתי בבחינות הבגרות והתקבלתי לבית ספר לרפואה.

בהיותי סטודנטית לרפואה בלודז', נסעתי יחד עם קבוצת סטודנטים לנופש על שפת הים הבלטי, למקום ששמו מידזיזדרויה

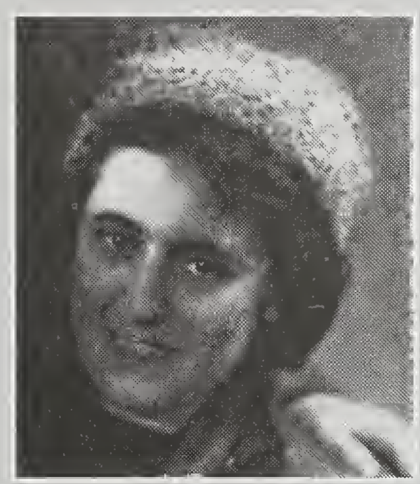
(MIEDZYZDROJE). באחד הערבים כשהלכנו לטייל על שפת הים נשארתי מאחור מספר צעדים, מכיוון שנפתח לי שרוך הנעל, ואז ניגש אליי סטודנט מקבוצה אחרת, לקח את ידי ואמר: ״תבואי לטייל אתי?״ וכשסירבתי הוא משך אותי לכיוון פנס הרחוב ואמר לי: ״את לא זוכרת אותי? קוראים לי בולק!״ מסתבר שהיה זה אותו בחור שהציל אותי בזמנו ועכשיו גם הוא סטודנט, הוא זיהה אותי לפי קולי. עתה היה מוכן לגלות לי גם את שם משפחתו.

ב־1950, אמי ואני עלינו ארצה, וב־1952 סיימתי את לימודיי בבית הספר לרפואה בירושלים. את בעלי הכרתי בבית החולים רמב״ם בחיפה. עד היום אני שומרת על מפת שולחן ששרדה את כל המלחמה ועל שתי צלחות שהצליחה העוזרת לשמור שנותרו ממערכת הכלים לחג הפסח ועליהן כתוב שמי ושם אחותי, סטפה. בן דודי רומק ודודתי, שהסתתרו יחד אתי בכל אותן שנים קשות, חיים בקיבוץ גן שמואל חיי אושר ואני שומרת עמם על קשרים הדוקים.

טומצ'שין, פאולינה ובנה ולדימיר -
האוקראינים שהצילו אותנו

אני, סטודנטית לרפואה.
לודז' פולניה, 1948

אחרי השואה

סקלה פודולסקה, מאי 1944

שוב אני כותבת, כי אני עדיין בחיים ואני מסוגלת להרגיש וגם לסבול. מבעד לחלון אני משקיפה על שדה של עצי פרי העומדים בפריחתם. שדה של מרבדי ירק ודשא רענן ושופע לחות, כשברקע משתקפת השקיעה בשלל צבעיה המרהיבים. באפי עולה ריח של אדי שֵׂרֵפת הדלק מהמכוניות ולאוזניי מגיעים הדי צפירת המכוניות הנוסעות ורעש המטוסים העוברים מעל: אחד, שניים, שלושה, ארבעה – להק שלם. האווירונים טסים אט אט, צמודים כמעט לגגות הבתים וכנפיהם האפורות והנוצצות המחוברות האחת לשנייה יוצרות כעין קו אחד ארוך, ואחר כך הם נפרדים ונעלמים האחד אחר השני, ופתאום משתררת דממה מוחלטת.

רגעי שקט אלה מאפשרים לי להתכנס שוב לתוך עצמי ולהשקיף על סביבתי בעין בוחנת. לא פעם נדמה היה לי שרגעי התבהרות והבנה מסוג זה קורים רק בזמן סערת רוחות או במצבים מיוחדים, שבהם נמצאים על פרשת דרכים וצריך לקבל החלטות השנויות במחלוקת. לפני השחרור חשבתי, שבמידה ו"ישועה"[1] באמת תגיע, לִבנו יתפוצץ מרוב התרגשות או שלהפך הוא יתקשה ויהפוך לאבן, כך שלא יוכל עוד להגיב ולהרגיש מאומה.

---

1. "ישועה" – השתמשנו במילה זו, בהיגוי אשכנזי, בעת הכיבוש הנאצי.

בדמיוני חזיתי גם את רגעי החזרה הביתה, ודמיינתי איך יקדמו את פנינו בכניסה לביתנו: כל עץ, ענף ופרח בשירתם החרישית. שער העץ הכבד העתיק והמשופשף של ביתנו ייפתח מעצמו, והדמות שעשויה לקדמנו בפתח תחייך אלינו בנועם בחום ובחביבות ויהיה זה חיוך אוהב, האופייני רק לאדם קרוב ביותר, המחכה זמן רב ובגעגועים לאורחים יקרים.

אותו אדם נעלם יכניסנו לטרקלין הבית שהוא יקר ומוכר ואינו זר ומנוכר. בחדר השינה שבתוכו עומדות המיטות העשויות מעץ חום, פרושים כיסויי הקטיפה הירוקים, וניצב תנור החימום העשוי מאריחי חרס. בחלון משתקף הטרמומטר, התמונות תלויות על הקירות וסדר מופתי שורר בכל.

מעבר לחלון דולקת עששית, המאירה את החדר, כי מעולם לא יכולתי להירדם בחושך מוחלט.

אלה ההזיות אשר מילאו את ראשי, כי געגועיי לעולם הקודם החם והקטן, שבו חיו הוריי ובו אני גדלתי, היו עזים וחזקים.

אבל מי יוכל בעצם לקבל את פנינו? הלא איבדנו את כולם.

בדמיוני ראיתי כיצד מישהו זה יכניסנו פנימה לאווירת העבר הנהדרת, לחיים הנפלאים בקן המשפחה החמה והאוהבת, ובעיקר, לשגרת החיים שלפני האסון.

האמנתי שדי באוויר הצלול והקליל ובאווירת החופש, כדי להגיע לשכרון חושים, ולהתרוממות רוח ולאושר שמימי.

כך דמיינתי לעצמי וחלמתי. כך פינקתי את עצמי בהזיות ורקמתי על קנבס דוגמאות פנטסטיות, בימים ארוכים של חוסר מעש. בניתי לעצמי תמונת מצב עתידי, בלתי מציאותית ובלתי תכליתית ובסופו של דבר, אולי בתת־הכרה, אף התחלתי להאמין שהחלום הזה הִנו בר הגשמה.

ברגע זה, בדקות אלה ובדרך מקרית, נעצרתי לפתע ונפגשתי עם ה"אני" הקודם שלי, ומפגש זה בין עברי לבין ה"אני" הנוכחי שלי, הבהיר לי מדוע אני ודומים לי (כל הניצולים שבדרך מקרה, במזל או בעזרת האל הגדול, הכל לפי העדפה אישית) ששרדו מהתופת והגיעו ל"רגע הגדול" (כפי שכתבתי ביומן), למה לכל אלה, ה"מאושרים",

רגע השחרור הזה נראה כבלתי גמור, כקטע של משהו שלם וגדול שחלמנו עליו בחזיונותינו.

כמה תמימים היינו, מה בעצם חשבנו? אלו תמונות דמיוניות ציירנו? האם ציפינו לבוא המשיח? האם האמנו שתתרחש תחיית המתים? אנו, היהודים, שבעבר היינו אנשי מעש מציאותיים ומחושבים, נהפכנו לחולמניים ולבעלי חזיונות בלתי מציאותיים, וייתכן שהגורם לכך היו חודשי הבטלה הארוכים, מאונס.

חלומות אלה טשטשו את תפיסת המציאות, את חוקי הטבע, את הגבול בין האפשרי לבלתי אפשרי. הם גרמו לאי השלמה עם הגורל ולסירוב לקבל את העובדה, שכל מה שאינו הפיך הוא סופי, אין ממנו חזרה והוא לא ישתנה לעולם.

אני חושבת על החנוונים מהעיירה אשר זכרו את כל סכומי החובות של האיכרים ואת פרטי הפרטים של כל תשלום ותשלום, שלא שכחו אלו סכומים אפשר לדרוש עבור תיקוני תפירה ואלו פרקים לומדים ילדיהם ב"חדר". הם ידעו גם לפרש את שפת הגוף ואת מבע פניהם של כל הלקוחות והיו מומחים במשא ומתן עם הסַפקים, אבל בנסיבות הקשות שנוצרו, כשהיה צורך במבט לעתיד, כולם טעו, למרות שהתחזית הנוראה היתה ברורה מראש. בנושא מיוחד זה לא היתה להם בקיאות כלל, ולכן השתעשעו בחלומות ובהזיות. איני רוצה אפילו להרהר בכך. מה שברור לי, מעל לכל ספק, הוא שכולנו חיינו על זמן שאול, והחלומות האלו היו האמצעי היחיד שאִפשר לנו להעביר את הימים הריקים והאין סופיים שחלפו, את הבקרים ללא זריחה ואת הערבים ללא שקיעה. וכי איזה חשיבות יש לכך שהחלומות הללו נגוזו?

בזמנו הם מילאו את תפקידם בכך, שהקלו על העברת הימים בגיהינום הנורא. והם נופצו עם משב הרוח הראשון של החופש, כמו בועות סבון המתנפצות בנשיפה.

איני מאוכזבת מכך שחלומות אלה לא התממשו, כי במילא לא היו עומדים במבחן המציאות, ועם זאת, ברצוני לציין שאיני מצטערת על שחלמתי אותם והם יישארו עמדי תמיד, כפי שנולדו ולבשו צורה אט־אט, כך יישארו תמיד בתוליים ולא ניתנים לשינוי, למרות

שלא התגשמו. אני אסירת תודה למוזות על רגעי קסם שהעניקו לי, על התמונות הצבעוניות, שִׁחזור נופי הילדות הקסומים והעלאת דמויות המתים מן השאול (HADES).[2] הלבשתן מחדש בלבוש של בני תמותה אִפשרה לי לראותן צוחקות, מדברות ומהלכות לפני עיניי. תודה לאל שדמיוני לא נטשני בשעות הקשות, ופתח לי צוהר לתקווה בימי הסיוט.

סקלה פודולסקה, 22.5.44

הרגשת שיממון וריקנות. בית החזה מתמלא מועקה כבדה. הראש צונח מטה מרוב מחשבות ורעיונות המסתובבים בו במערבולת ללא תכלית ותוכן. האווירה מסביב – אפלולית. אני נמצאת בבית לבדי, כי דודתי נמצאת בטיפול אצל רופא השיניים. אמי מתגוררת עדיין ביזיז'ניה ועובדת בבית המרקחת. ברקע נשמעים הרעשים של רומק, ובעצם לא קרה היום שום דבר העלול לגרום לי למצב רוח דיכאוני. אולי רדת הגשמים והחושך המוקדם הם הסיבה לאווירה העצובה? מבעד לשִׁמשה נשקף הקיר האפרורי והסדוק של בית השכן. הרעש המתמיד וטפטוף הגשם על הזגוגיות והגג. מחשבותיי מסתובבות מסביב לזכר אחותי סטפניה שנספתה. כנראה שזו הסיבה לדיכאוני וכן, ליגון ולייאוש העוטפים אותי. אני מסרבת להאמין שהיא איננה ובדמיוני אני רואה אותה, לעתים, חוזרת ומופיעה באחד הימים. איני מדברת על כך עם אִמי.

כעת תקופת האביב, אך מזג האוויר סתווי, כבחודש נובמבר. אני מסתכלת בחלון ורואה ענף ירוק המרחף באוויר ופוגע בשמשה. זהו אירוע פעוט ללא כל חשיבות. למרות שהענף הועף על ידי הרוח הקרה והקודרת, הוא מוכיח לי שהִנני נמצאת באביב ומחר יהיה טוב יותר.

---

2. "HADES" – אל השאול היווני, וכן, ממלכת החושך, התהום והמתים.

סוף דבר

המעגל נסגר

לאחר חודשים ארוכים של עבודה סיימתי לתרגם את יומני שנכתב בתקופת השואה ומעט לאחריה - מפולנית לעברית וזאת הודות לעזרתה הרבה והנדיבה של חברתי, פנינה. ללא נוכחותו של אדם נוסף, לבדי, לא הייתי מסוגלת לשוב ולנבור בפרטים ולהיזכר בחוויות ובאנשים שאותם אני מתארת בדפי היומן. נוכחותה של פנינה והתייחסותה העניינית היוו משענת עבורי, כך שלא נרתעתי מלחזור ולקרוא שוב ושוב את אותם זיכרונות קשים.

האם יש בכוחם של מילים ומושגים, שנכתבו לפני למעלה מחמישים שנים, לעורר את אותם תחושות וריגושים שחשתי אז? החרדה וסערת הרוחות שהתלוו למלאכת התרגום החזירוני לרגשות ולמועקות שסבלתי מהן בעת שהותי במחבוא. ברטרוספקטיבה, שולטת בי אותה התחושה העמוקה שהניעה אותי גם אז, בתקופת השואה: התשוקה לשרוד.

לשרוד, לא מתוך אינסטינקט חייתי בסיסי ולא רק על מנת לחיות, להיות חופשייה, לאהוב, לאכול, להתקדם ולהסתובב באוויר הצח, אלא מעל לכל היה זה הדחף החזק לנצח "אותם". להראות לנאצים שלמרות כל מערכת הרצח המשומנת שעמדה לרשותם, המנגנון הקפדני והשטני, התכנון המשותף ושיתוף הפעולה, ללא סייג, של האוכלוסייה המקומית - הם לא יכלו לנו, ושרדנו. זוהי נקמתנו וזהו ניצחוננו, כי הם אלה שנכשלו במזימתם הנוראה. מחשבה זו ליוותה

אותי במשך כל תקופת השואה, וגם כיום לא שיניתי את דעתי ואני תומכת באותו קו הגיוני - גם עכשיו.
כשהסתתרתי במחבוא, לא היה אכפת לי כלל מה יהיה גורלי דקה אחת לאחר השחרור, החשוב ביותר היה שהשליטה תהיה בידי ולא תוכתב לי על ידי הנאצים ועוזריהם. שיחק לי המזל ושרדתי יחד עם אמי, והיא זו שדאגה לכך שאמשיך בלימודיי. למדתי רפואה, סיימתי במחזור הראשון של בית הספר לרפואה בירושלים, והגעתי להישגים בלתי מבוטלים במקצועי כרופאה מרדימה.
שנים רבות לא דיברתי עם בני משפחתי על תקופת השואה ולא הזכרתי ולו במילה אחת, את כל מה שעבר עליי. הייתי עמוסה בטרדות היום־יום, בעבודה, בבניית הקריירה האישית, בעבודות הבית ובהקמת המשפחה. בעלי וילדיי הם ילידי הארץ וחששתי, שמא הדברים לא ינעמו לאוזניהם ולכן, התנהלו החיים בבית כאילו לא קרה דבר.
ברור, שכאדם חופשי החי חיים נורמליים, חוויתי את מנת חלקי בצער האנושי הרגיל, אבל נתברכתי בחיי משפחה, בבעלי יהושע ובילדיי אמיר ועידית, שעמם אני חיה חיי אהבה, אושר ונחת וכן, בשני נכדיי **רן** ודור, שהִנם המקור לאושר הרב ביותר. כשילדיי גדלו ועזבו את הבית, התחלתי להרגיש בצורה קשה ביותר את יתמותי המיוחדת במינה. קודרים, במיוחד, היו החגים והמועדים. אמנם היה לי חוג חברים משלי אבל לאלה היו גם אחים, גיסים ובני דודים שבאו אליהם להתארח ולחגוג ביחד. קשים, במיוחד, היו לילות השבת, משום שבעבר, במשפחתנו המצומצמת, היתה נערכת ארוחה משפחתית שגם הסבתות היו משתתפות בה. השואה ומוראותיה עולות בזיכרוני, עומדות באופן מוחשי לנגד עיניי ומשפיעות על רגשותיי ומחשבותיי, בעיקר במצבים אנושיים מיוחדים ובמעמדים הקשורים לבני משפחתי. בשירותי כרופאה מרדימה בבית חולים ממשלתי, שהִנוֹ גם בית חולים צבאי, טיפלתי בחיילים פצועים והתמלאתי גאווה גדולה מעצם העובדה שהנני מעורבת בחיי ארצנו ותורמת במקצוע שלי למאמץ הכללי. לפעמים נדמה היה לי שכל זה אינו אלא חלום, שוב ושוב העליתי על נס את עצם קיומי כאן.

התפעלתי מהחיילים שלחמו בגבורה באויב בכל מלחמות ישראל, בעוד שבעבר בפולין בתקופת השואה היינו, אנחנו, נחותים וחסרי־ישע אל מול הנאצים ועוזריהם. אירועי השואה עמדו לנגד עיניי גם בטקס סיום קורס הקצינים של בננו, אמיר. היתה זו, עבורי, תמונה סוריאליסטית.

זיכרונותיי חזרו ועלו פעם נוספת בצורה מוחשית, כשהם מלווים ברגשות השפלה, דיכאון ופחד כמו לפני שנים רבות, והתנגשו במלוא עוצמתם במציאות העכשווית. באותה תקופה לא ראיתי את אמיר במשך זמן רב ולפתע הוא עמד לפניי כקצין מודיעין. בשורה עמדו חיילים מספר בלבד והמפקד קרא בשמם, ענד את הדרגות לכל אחד ואחד מהם ולחץ את ידי הוריהם. חשבתי בלבי: האם זה באמת קורה לי? ואולי זה רק עוד חלום כמו כל אותם חלומות, שדמיינתי לעצמי וחזיתי לנגד עיניי בתקופת השואה? זו היתה, כנראה, הפעם היחידה שבה בכיתי מבלי להתאפק. היתה זו התרוממות רוח, שאיני זוכרת כמותה.

זכור לי אירוע שונה לחלוטין עליו סיפרתי כבר קודם, אירוע זה התרחש כשהייתי עדיין בפולין. באחת האקציות הסתתרתי יחד עם "הצדיק" הידוע ביותר בסביבה ולמרות הנסיבות ואולי דווקא בגללן הוא ניסה להחזיר אותי בתשובה. שאלתי אותו אז: "מדוע קרה הכל כך, שדווקא הצדיקים והאדוקים היו הראשונים שנרצחו?"

תשובתו לא איחרה לבוא, ובזמנו היא נשמעה לי הגיונית אפילו: "מי יודע איזה סבל נוסף היה מנת חלקם, אלמלא לא היו הולכים אל מותם, בשלבים הראשונים של ה'פתרון הסופי'."

הסיפור הזה חזר אליי במלוא עוצמתו ביום בהיר אחד שבו נסעתי לנהריה יחד עם ילדיי, שהשתתפו במשחה חופים מנהריה לשבי ציון. התברר שהקדמנו בשבוע אבל בני, אמיר, ובתי, עידית, וכן בן דודם, חיים החליטו לקיים משחה פרטי משלהם. עידית היתה שחיינית מקצועית והבנים היו אז חיילים. יצאנו במכוניתנו לשפת הים בשבי ציון, כדי לקבל את פניהם. לאחר זמן מה הגיעו הבנים ואילו עידית התמהמהה. הבנים טענו ששחתה כל הדרך לפניהם ואנו התמלאנו בדאגה גדולה. יהושע, בעלי, הזעיק את משמר החופים

וסירות המשטרה חיפשו אותה, לשווא, בים הגועש.

לפתע שבו אליי דברי אותו צדיק. חרדתי שאיבדתי את בתי ותהיתי האם היה טעם, בכלל, למאמץ הגדול שעשיתי כדי לשרוד בשואה. הבנתי פתאום כיצד שני סופרים מכובדים כמו פרימו לוי ויז'י קושינסקי התאבדו לאחר השואה. לאחר זמן מה חזרה עידית. היא היתה שחיינית כל כך מהירה, שבמקום להסתפק בחוף שבי ציון, המשיכה לשחות עד לחופה של עכו.

לפני שלוש שנים, הביע נכדי הבכור, **רן**, את רצונו לכתוב את תולדות חיי במסגרת עבודה בבית ספרו. ישבתי אתו בביתו במבשרת ציון, והוא רשם ורשם. במהלך השיחות, שהתקיימו בשעות אחר הצהריים המאוחרות, הקשיב **רני** לדבריי קשב רב והיה מרוכז ביותר. עיניו הגדולות, השחורות נפערו לרווחה כמתוך בהלה, וכששאלתי אותו מהי הרגשתו ענה לי, שהוא נרעש ונפחד. חשבתי אז, לעצמי, לשם מה אני גורמת צער כה רב לילדי שהנני אוהבת מאוד. חשתי ברצון עז לגשת למקרר, להגיש לו מנת גלידה ולהפעיל את הטלוויזיה, אבל **רני** הפציר בי שאמשיך לספר, ולעתים היה מנחם אותי ומחבק אותי.

בעבודתו על תולדות חיי כתב: אני דור שלישי לשואה. אני לא יודע כמעט כלום על השואה ובהתחלה חשבתי שזה כמו סיפור דמיוני, חלום בלהות. קשה להאמין שאנשים הרגו אחרים בחדרי גזים או ירו בהם לתוך בורות ונתנו להם למות מרעב ומחלות בגטאות רק בגלל שהם יהודים. גם הדמיון הקודר והפסימי ביותר לא יכול היה לחזות את העומד להתרחש. קשה להאמין שהסיפור אמיתי. קשה להאמין שאותה סבתא חייכנית עברה פעם את כל הזוועות האלה! לדעתי צריך הרבה אומץ, חכמה ומזל כדי לעבור את כל זה ולשרוד שפוי. למדתי הרבה ממנה. תודה לך, סבתא!

כשהגעתי לסיומו של הסיפור, כלומר למה שאירע בתשעת החודשים האחרונים, תיארתי באוזניו כיצד חפר לנו האיכר האוקראיני טומצ'שין את הבור בתוך הרפת וכיצד הוא ואמו הסתירו אותנו, חמש נפשות, מתחת לאדמה, למרות שהיו ערים לעובדה שאם יגלו אותנו – גורלם יהיה כגורלנו.

ואז אמר **רני**: "אני חושב שאני חב חוב גדול לאוקראיני הזה, כי אם

הוא לא היה מציל אותך, אמי לא היתה נולדת וגם אני לא הייתי בא לעולם הזה." הוא היה רק בן אחת־עשרה שנים כשאמר זאת, ואני חושבת שבמשפט הזה גלומה כל הטרגדיה של השואה.

לפני מספר חודשים (ב־1998) סגרתי את המעגל בכך, שנסעתי עם בני ובן דודי, רומק (שהסתתר יחד אתי בתקופת השואה) לבקר בעיירת מולדתי ובסביבתה. שתי מטרות היו למסע זה: האחת, שמישהו מבני משפחתי יראה את הדברים בצורה מוחשית, והשנייה, לחפש את מֵצִילַי, שהרי בזמן המשטר הסובייטי לא ניתן היה ליצור קשר עם בני המקום. בזכות היומן שכתבתי והעדות שנתתי ב"יד ושם" (שרק בה נקבתי בשמות האנשים), מצאתי את המקום ליד האגם, שבו הסתתרתי בעליית הגג ושם גם נכתב יומני. זו עליית הגג שממנה ניתן היה לראות את הכנסייה. האוקראיני שהציל אותי כבר לא היה בחיים אבל איתרתי את בני משפחתו, הגרים כעת בפולין. גם מהבית שלנו ומבית המרקחת המפואר והגדול לא נותר זכר. הבית נהרס לפני שמונה שנים וכל מה שנשאר ממנו ומבית המרקחת הוא הבניין הקטן בחצר, ששימש למגורי העוזרת וגם הבאר, שממנה שואבים מים עד היום, ממש כמו אז. ביקרנו גם בבית הקברות היהודי שבו נקברו אחותי, סטפניה, ואבי, יצחק מוניס. אין שם מצבות ואין שמות או סימן אחר כלשהו. בני, אמיר, פיזר במקום רגבי עפר שהובאו מגינתנו וקרא פסוקי תהילים לעילוי נשמתם.

בחזרה ליזיז'ניה – רומק ואני, 1998

תחנת רכבת ביזיז'ניה – הזמן עמד מלכת

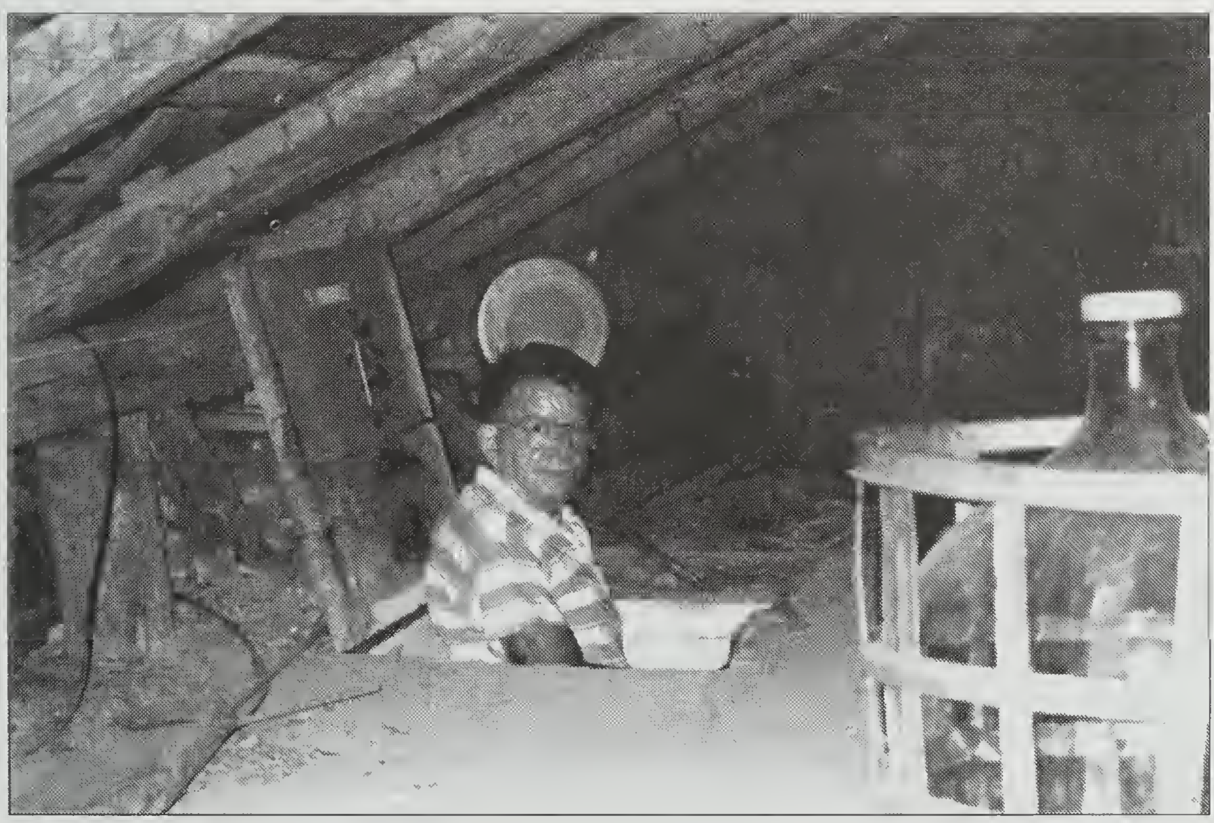
הנוף הנשקף מביתו של זבירק, שבו התחבאתי כחמישה שבועות, ובו גם כתבתי את יומני

הבית של זבירק (ועליית הגג)

אני נכנסת לעליית הגג

רומק עולה לעליית הגג

אחד מבתי היהודים היחידים, שנשארו עומדים על תִלם, (של מייברגר שכיהן בתור יודן אלטסטה)

הכנסייה בשכנות לביתנו (הבית נהרס לפני כשמונה שנים)

שלט הכניסה לכפר, שבו ישבנו אצל טומצ׳שין כשבעה חודשים – גלמבוצ׳ק

בְּנִי, אמיר, ליד עֲרֵמת שחת, הדומה למקום המסתור שלנו

אני, בחיפוש אחר מצילי

כאן היה המסתור
(אצל טומצ'שין)
מתחת לאורוות

משפחתי - בני אמיר, בתי עידית ובעלי יהושע

אני עם נכדיי - רן ודור

נכדיי, רן ודור, עם חתני ישראל (למעלה) ועם בתי עידית (למטה)

טומצ'שין הבן לא התחתן מעולם. את סוף חייו בילה עם אחותו ויקטוריה. אחרי חיפושים מרובים מצאתי את צאצאיה, בתה ונכדתה ואלה הם שמקבלים את התואר: חסיד אומות עולם.
להלן ההזמנה לטקס הענקת התואר, שנשלחה אליי ממש עם חתימתו של הספר.

YAD VASHEM יד ושם

The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

ירושלים, 13.7.2000

לכבוד
ד"ר אירנה מוניס-חס
דרך הים 102 א
חיפה 34746

גב' מוניס-חס הנכבדה,

הנדון : **TOMCZYSZYN WLADYSLAW AND MOTHER PAULINA UKRAINE #8842.**

הננו שמחים להביא לידיעתך, שהוועדה לציון חסידי אומות העולם החליטה, בישיבתה מיום ה- 14.5.2000 להעניק לנ"ל תואר חסידי אומות העולם, כולל מדליה, תעודת כבוד וזכות לרשימת השם בקיר הכבוד אשר בגן חסידי אומות העולם ביד-ושם.

אנו נשלח המדליה והתעודה לשגרירותנו בורשה והיא אשר תחליט על מועד טקס בתיאום עם משפחת המצילה.

בתודה על שיתוף הפעולה ובכבוד רב,

ד"ר מרדכי פלדיאל
מנהל המדור לחסידי אומות העולם

חיפשתי את מצילנו במשך תקופה ארוכה ובמאמצים מרובים, אך בגלל הסגר של הגוש הקומוניסטי לא עלה בידי לקשר קשר כלשהו עם המשפחה.
בשנת 1988 עת ביקורי בכפר גלומבוצ'ק פגשתי את בת־דודתו של טומצישין שהפנתה אותי לכתובת משפחתו בפולין. ולדיסלב לא התחתן מעולם, ועבר עם אמו פאולינה להתגורר על־יד אחותו בפולין ושם גם נפטר משחפת בגיל 68.
צאצאי אחותו – הבת ונכדה (בתו של הבן) הן שתי הנשים אשר יוענק להן אות חסידי אומות העולם מטעם "יד ושם".

בהשקיפי על העבר ובמרוצת השנים שעברו, אני יותר ויותר מוקירה ומעריכה את אומץ הלב, גבורתו המיוחדת ואצילות הנפש של איכר זה, אשר שם נפשו בכפו כדי להציל חמש נפשות יהודיות.
בהשוואה לסיפורים אחרים מבחורות צעירות שהיו במצבי ובתלות מוחלטת, המצב יכול היה להיות שונה לחלוטין! ולדיסלב הפגין התנהגות מופתית ורק פעם אמר ברמז: "כשתצאי מכאן אולי תרצי להנשא לי!"

קברו של ולדימיר טומצ'ישין שנפטר בפולין ב־1977

צבי פנסטר

גלויי־התנגדות וגבורה

2. משתי משפחות הרוקחים באוזיראן מאז פרוץ מלחמת העולם השניה מוניס ורוזנברג (נשותיהם אחיות, אף הן רוקחות, כיום בקרית ים ע״י חיפה), הסתתרו מאז הכרזת „יודן ריק״ שלשה מבני המשפחות הנ״ל אצל משפחה פולנית בשם צ׳ייקובסקי, בבית ע״י בנין בית הספר באוזיראן. היו אלה: הרוקח מאוריצי רוזנברג, בנו יאנוש (יעקב) ובתם הצעירה של משפחת מוניס, סטפה.

ב־16 באוקטובר 1943 הופיעו שם גרמנים בלווית שוטרים אוקראיניים. בעלי הבית בראותם את הבאים נבהלו וברחו ורק ילדיהם נשארו, והם שראו איך שלשת הנ״ל הוצאו ממקום הסתר לחצר הבית, כשהנערה סטפה מוניס והרוקח רוזנברג התנפלו על הרוצחים בסכינים, והילדה סטפה פצעה את אחד הרוצחים ביד. שלשתם נורו במקום תוך מאבק עם הרוצחים, גויותיהם היבלו לבית הקברות היהודי ושם נטמנו בקבר אחד. (נמסר מפי הגב׳ מוניס והגב׳ רוזנברג בשם עדי ראייה הנ״ל).

מתוך ״ספר אוזיראן והסביבה״ (הוצאת ״אנציקלופדיה של גלויות״ בעריכת מ.א. טננבלאט, 1959)

רשימת הקדושים באוזיראן והסביבה

שהושמדו בשריפה, הרג וחנק ומיתות משונות בידי חיתו־אדם הנאצים והאוקראינים
בשנות השואה תש״א—תש״ד (1944—1941)

(2095 נפשות הי״ד)

הרשימה ערוכה מבית לבית לפי סדר הרחובות ותוך מיזוג בתי האב.
קרוב לודאי שלגבי הכפרים אין הרשימות שלומות.
די רשימה איז צונויפגעשטעלט הויז נאך הויז און פאראייניקט אויך גאנצע
הויזגעזינדן. ס׳איז כמעט זיכער אז פון די דערפער איז די רשימה נישט קאמפלעט.

מס׳ הנפשות

1 אהרן־הערש בויכמן
בניו וצאצאים: שמואל־יהודה בויכמן ומשפחתו,
בלימה · בלנק (אשתו של לייב בלאנק) ובתם
פאנציע אביה חיים בלאנק 8

2 זיירל פריר
בניו: אלעזר פריר אשתו ובניו, משה אשתו
בלימע חגנר וילדיהם; העס־ע והענע, חאלקע
אשתו וילד.

3 מארקוס רוסט־מחר
אשתו גוססא ובניהם: מוניא, רוניא וליאנעק 5

4 יהודה ווינשטוק
אשתו רבקה. ובניהם: משה, מאלציע, ועוד בת 5

5 שמעון גולדשטיין
אשתו סאלקע (באזיעס) ובתם

6 אברהם הולנבערג
אשתו גולדע, ובניהם:
נחמיה הולנבערג ואשתו שרה (ווגנר) ובנם
נונא הולנבערג בעלה שמואל שעכנער ובתם קלרה.
מאטל, לייבקע, דאזיע, זשעניע, לאטי. 14
משה חגנר (אח של שרה הולנברג).

7 מאטעל ווינשטוק.
אשתו יענטע ובניהם: מוניע ובעלה ו3 ילדיהם.
סאנציע ובעלה וילד. מינצע ווייינשטוק. 11

8 הערש (צבי) שפערלינג
אשתו שרה ובניהם: חוה ובעלה. ענציע ובעלה
מוניע זאנרבערג, עם בנם ובתם. אסתר ובעלה.
שמואל שפערלינג ומשפחתו. מיזיע שפערלינג
ומשפחתו. 18

9 יהושוע שוורצאפפל
אשתו שיינדעל־לאה ובניהם: שרה ובעלה שלמה
בריכמאן ובנם. יענטע וזאב (וועלוועל) שוארצאפפל 7

מס׳ הנפשות

10 חיים־בער גרפינקל
אשתו פערל (קלינגר) ובתם ליוסיע, בראנציע,
מאלי ובעלה שמחה מילמוט עם בנם ובתם, שמואל
גארפינקעל, העניע ריינשטיין עם בנה ובתה.
פראדעל שפערלינג. 13

11 לוטי (ווסרמן) ריינשטיין (אשתו של לייזר)
בנותיה: יליציע ועוד אחת. אהותה נוניע ווסרמן
אחיה לוסיע ווסרמן. 5

12 זעליג גרוסער.
אשתו עטי ובניהם: גדליה גרוסער ואשתו דורה
(פילססינער)· יוסף גרוסער. 5

13 האנס פוהורילעס.
אשתו האני ובנם שאול. מרדכי פוהורילעס. 4

14 ישראל שטערנשוס
אשתו רחל ובתם רייזיע. הערש לייב איינהארן,
אשתו העניע ובנותיהן: פרידז ע גוטעסינער
ובעלה, ובתם שרה, דוזיע גולדנברג ובעלה אברהם. 5

15 מוניס הרוקח
ובתו סטעפציע. 2
הרוקח משה (מוריצ״) רוזנברג
ובנו יעקב (יאנוש). 2

16 ד״ר יורא רוזענשטוק.
אשתו (מבית קלאר) ובנם איזיע. 3

17 משה געטער.
בניו: גנענציע ובעלה בן־ציון. בראנע ובעלה
הערשעל געטער ושני בנים. חנה ובעלה. 8

18 פערל שולבוים.
ובניה: מאטל שולבוים, אשתו דוזיע (שטערנשוס)
ובתם פנציע. הערש שולבום. סאסיע (שולבוים)
בעלה משה שיסלער ו לד. 6

דף מתוך ״ספר אוזיראן והסביבה״ (הוצאת ״אנציקלופדיה של גלויות״ בעריכת
מ.א. טננבלאט, 1959), בו רשומים שמות כל הנספים מהעיירה

עַל הָאָשָׁם

א

וְנֵדַע כִּי אָשַׁמְנוּ מְאֹד, כִּי הָיִינוּ עֵדִים
לְמוֹתוֹ הַמְכֹעָר שֶׁל עוֹלָם שֶׁאָהַבְנוּ כָּל כָּךְ
כִּי כָּבֵד מִדִּמְעוֹת־אֲבֵלִים, מִלֵּילוֹת נְדוּדִים,
כָּבֵד דִּמְכֶם הַנִּשְׁפָּךְ.

לֹא שִׂכְחָה נְבַקֵּשׁ, וְהַנֵּס, אִם יָבוֹא, לֹא־יַצִּיל,
כִּי הָיָה הַמָּגוֹר וְאֶת מִי עוֹד יִגְאַל הַמַּלְאָךְ,
תְּפִלָּתֵנוּ נָדַמָּה מִכְּבָר, הַיּוֹם הֶאֱפִיל,
אַל תִּסְלַח לָנוּ, אֵל, אֵל מָלֵא רַחֲמִים, אַל תִּסְלַח!

לאה גולדברג

בספר "רציתי לחיות" מובא סיפורה של ד"ר **אירנה מוניס־חס**, ובו שלושה חלקים: החלק הראשון הוא יומנה של אירקה, שאותו ניהלה במחבוא. בחלקו השני של הספר מובאת עדותה האישית שניתנה ב"יד ושם" ושולבו בה קטעים מעבודת "שורשים" שכתב נכדה, **רן מטות**. סיום הספר הוא מעין סגירת מעגל - בימי זוועה אפלים שלט באירנה הדחף החזק לשרוד, להינצל ולחיות, והיא אכן הצליחה להגשים את חלומותיה: עלתה ארצה, הקימה משפחה לתפארת והיתה לפרופסור להרדמה בבי"ח רמב"ם בחיפה עד פרישתה לפנסיה.

...רבים מקרב ניצולי השואה מעלים על הכתב, לאחרונה, את סיפורם, הגיגיהם, רגשותיהם ולקחיהם. בתוך השפע המובן והמבורך הזה יש קו של דמיון וגם שוני - המשמשים בערבוביה. מוטיבים דומים, תוך תיאור המוטיב האישי. השילוב של הדור השני ובעיקר השלישי, הנכד, **רן מטות**, בספרה של אירנה, הוא מרתק ומעניק לספר את ייחודו, בסך הכל מדובר במסמך מאוד מעניין ונוגע ללב.

פרופ' שבח וייס

...אין זה שכיח למצוא יומן אשר נכתב ע"י נערה בעצם ימי השואה, בתקופה קצרה יחסית. יומן שבו אנו קוראים אמת אינדווידואלית שנכתבה בשעת שיא המצוקה. אמת ללא פרספקטיבה, ללא תקווה לעתיד, ללא עיבוד של הימים "שלאחר", ללא ידיעה אפילו שמישהו יקרא בכלל את היומן. יומן - נוסח אנה פרנק.

א. ב. יהושע

9789657014431